

RECENSIONS

Coloma BLANES i BLANES, Joana BONET i ROSSELLÓ, Alexandre FONT i JAUME, Aina M. ROSSELLÓ i CALLEJAS, *Les Illes a les fonts clàssiques* (Col·lecció Alicorn, 5), Ciutat de Mallorca, Miquel Font editor 1990, 142 pp.

Els autors, l'any 1987, feren una primera edició, amb una presentació més modesta, d'una selecció de textos clàssics referents a les Balears. L'objectiu era acostar els estudis de les llengües clàssiques al món en què viuen llurs alumnes. Avui l'obra es presenta reelaborada i pulcrament editada, sense renunciar a la pretensió didàctica primerenca.

Font i Jaume és l'autor d'una introducció, en la qual recorda d'altres intents semblants als de l'obra que ens ocupa; orienta la lectura amb informacions que permeten de veure les dependències entre els autors (les obres d'alguns dels més primerencs no ens han arribat directament). Mostra com a vegades es transmetien informacions llegendàries. També interessen els vestigis del nom de les Balears en els grans poetes, com Virgili i Ovidi, i en llurs imitadors. No manquen les línies d'interpretació que poden orientar els historiadors. Malgrat tot, les Balears no foren mai un punt central del món antic. Les transcripcions de textos epigràfics són proporcionalment abundants.

Cadascun dels temes presentats, des dels noms de les illes i de les ciutats fins a les descripcions de la natura, dels habitants i de la romanització, va acompanyat d'una introducció. Els textos són traduïts al català. Al final de l'obra es troben en la redacció grega o llatina. L'índex de noms és en realitat un petit glossari força útil. Les làmines contenen reproduccions d'elements arqueològics, que reflecteixen tots els aspectes esmentats en els textos.

Faria dues matisacions als comentaris dels autors: la primera relativa a la incorporació de les Balears a la Província Cartaginesa (cf. p. 71), incorporació que no me sembla tan clara com es sol pensar. L'altre suggeriment es refereix a l'època dels vàndals (pp. 65 i 78): tampoc no disposam de gaire fonaments per a seguir creient que els catòlics de les Balears i els seus bisbes fossin particularment perseguïts.

Sia benvingut aquest intent d'apropar el remot passat a l'escola i a la cultura general.

Josep Amengual i Batle

Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni. Introducció d'Antoni PLADEVALL. Traducció de Jaume FÀBREGAS i Josep AMENGUAL (Clàssics del Cristianisme, 27), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1992, 274 pp.

Diguem d'entrada que si d'algun llibre es pot dir que omple un buit és d'aquest. Mai no deu haver existit un volum, i molt menys un de traduït en llengua catalana, dins el qual, en relativament poques pàgines, hom tingui a l'abast de la mà, si no totes, segurament la majoria de les pàgines escrites per bisbes catalans fins entorn de l'any mil. Cal, doncs, que ens el mirem amb detenció, i, per això, ens fixarem en el títol, en el contingut del volum i en la traducció.

El títol ha d'ésser entès tal com precisa la primera pàgina de la introducció: «Escrits de bisbes que van regir diòcesis dels actuals Països Catalans durant el primer mil·lenni» (7). Així es justifica que no hi trobem res ni de Claudi de Torí, ni d'Agobard de Lió, ni de Teodulf d'Orleans, ni, pel fet de no haver estat bisbe, de Florus de Lió. És clar que, per l'altra banda, cal suposar que deu haver estat necessari un bon calçador per fer-hi entrar la *Carta al bisbe Pere...* d'Eutropi de València, escrita en temps en què l'autor ni havia tingut, sembla, ni tenia cap arrel en el territori dels actuals Països Catalans (217-222; per cert, si el seu monestir era al bisbat d'Arcàvica [cf. p. 22], aquesta població no sembla que es pugui identificar amb el turó de runes prop de Cabeza del Griego, corresponents, segons que és normalment acceptat, a l'antiga Segòbriga).

El contingut del volum ens ofereix la introducció (7-35), una cronologia amb els principals punts de referència entre els anys 63 i 1047 (37-40), un resum bibliogràfic (41-47) i el centre del llibre, amb la traducció catalana de vint escrits de nou autors nostres, ultra la resposta del papa Sirici a les consultes d'Himeri, metropolità de Tarragona (51-270). Trobem en la introducció el record del pas de l'elecció del bisbe per part de la seva futura església, amb l'acceptació dels prelats veïns i del metropolità, a la designació reial sota els visigots ja en el segle VII (7-8), un aplec de primeres notícies relatives a l'existència de bisbats catalans des de l'any 259 fins al segle VI (8-11), una indicació sobre els nostres bisbes escriptors (11) i una presentació de cada un dels autors i obres traduïdes en el llibre que ens ocupa (12-35).

El cos del volum és constituït, tal com ja sabem, pels vint textos traduïts al català; repetiré que el fet de posar-los a l'abast de la mà del lector és digne de tot elogi, com també ho és l'esforç fet pels traductors i pels editors a l'hora de fer parlar en català una llengua llatina que no deixa de tenir les seves dificultats. I com que per raó del servei, és d'esperar que el llibre tingui més d'una edició, ací van algunes observacions que poden contribuir a millorar-lo en ocasions futures, que desitgem molt pròximes.

La primera observació és relativa a la asincronia a l'hora d'escollir els textos llatins de base. Ens trobem, en efecte, que un text, el d'Oliba (per cert, ¿Oliba o Olibà? Els nombrosos documents contemporanis li diuen en llatí 'Olibani' i no deixa de fer estrany que ara accentuem una síl·laba que en llatí era clarament breu, cosa que deu voler dir que els seus contemporanis accentuaven 'Olibàni' i, doncs, semblaria, 'Olibà'), traduït a base d'una edició que en el moment de preparar la traducció que ens ocupa encara no havia sortit a la llum, i que en canvi d'altres (i em refereixo a sant Pacià de Barcelona, 63-132) no tinguin en compte les aportacions textuais que des de fa anys realitzen o impulsen a realitzar les investigacions del professor Àngel Anglada i Anfruns (cf. ATCA, III (1984), 277-279; V (1986), 271-280, etc.), cap de les quals no és ni esmentada en la bibliografia. En conseqüència, trobem en *L'exhortació a la penitència*, V, 3, la indicació encertada d'un text desfigurat (75), sense, però ajudar el possible lector amb la proposta de la seva reconstrucció, fins ara no posada en dubte: «Afegeixo: no sols hi ha homicidi quan es practica amb les mans, ans en tot acte de voluntat de matar un altre; no sols hi ha idolatria en el fet de posar encens en l'altar dels ídols, ans en tot acte intern que denigra Déu; no sols hi ha adulteri quan la fidelitat conjugal és trencada, ans en tota libido fora del llit conjugal i de l'acoblament lícit. El cristià que comet qualsevulla d'aquestes coses no veurà la cara de Déu», tal com hom pot veure en la darrera de les pàgines d'aquest anuari acabades d'esmentar.

Una situació paral·lela es troba en les pàgines dedicades a Feliu d'Urgell, del qual són recordats els fragments integrats en escrits polèmics dels seus adversaris

(31-32, nota 31). Però, ultra la lletra adreçada a la seva clerecia sobre la fe catòlica, publicada en els «Monumenta Germaniae Historica», hi ha un altre text de Feliu que potser no es pot reduir a fragments inconnexos, la «cedula», el full cal suposar de pergami, que hom li trobà després de mort i al qual Agobard de Lió dedicà justament el seu *Adversum dogma Felicis (Ad Ludovicum)*, suara publicat dins el «Corpus Christianorum» (cf. ATCA, II (1983), 466, núm. 674). Els llargs fragments copiats per Agobard i publicats dins el seu llibre permeten de suposar que poques ratlles de la «cedula» han restat fora el tractat d'Agobard i, per tant, també permeten de saber quina fou la formulació definitiva de les idees de Feliu d'Urgell. Justament aquesta formulació definitiva no permet de seguir fent d'altaveu al pressupòsit que «la base [de la llarga polèmica] és una controvèrsia teològica, bé que, com hem dit, és potser més una qüestió de noms que de grans errors doctrinals, però el fons és plenament polític» (31). Prescindint ara de les possibles implicacions polítiques, probablement innegables, el problema de fons és absolutament teològic: quina és la relació directa (és a dir, prescindint de la que passa per la Persona del Verb) entre Déu Pare i la Humanitat de Jesucrist, relació que seria diversa de la que va del Pare al Verb (filiació natural) i que, per això, seria adoptiva. I ací cal dir que, partint de posicions que accepten plenament els dogmes cristològics formulats pels grans concilis, Feliu d'Urgell arriba a formulacions segons les quals la Persona del Verb seria un subjecte i la Humanitat de Jesucrist en seria un altre. Però com que aquestes no són pàgines dedicades a problemes teològics, em permeto de remetre a «Revista Catalana de Teologia», VIII (1983), 485-490. Crec, doncs, que en una futura edició del llibre que ens ocupa els fragments de la «cedula» no haurien d'ésser desestimats i encara menys la doctrina (definitiva) de Feliu d'Urgell que en deriva.

Puc dir que la traducció podia haver estat més acceptable. N'he feta la prova a l'atzar i m'ha sortit l'apartat IV/5 de la lletra III de Sant Pacià. El llatí diu: «Ecclesia est non habens maculam neque rugam». Hoc est haereses non habens...»; i les trobo traduïdes així: «És l'Església que no té taca ni arruga.» L'Església veritable no té heretgies...» (109). Allò que és tota una oració s'ha convertit en predicat, perquè, després de llegir la traducció, el lector es pregunta: «Qui és l'Església que no té taca ni arruga?, i s'ho pregunta perquè li manca el subjecte. La traducció, en canvi, de més a més literal, sembla que hauria d'ésser: «L'Església és la que no té taca ni arruga [fins i tot potser es podia escriure: L'Església és la que no té taca ni arruga]. Això és, la que no té heretgies...»; perquè, ¿d'on surt «L'Església veritable...»? Això ja no és una traducció, sinó una interpretació. Sento que la primera pedra de toc de la traducció m'hagi resultat així. Estic segur que deu ésser l'únic punt discutible en tot el llibre.

Perquè el fet substantiu és que tenim un llibre, en el qual hom ha posat a l'abast de la mà una sèrie de textos venerables, sobretot per als lectors de parla catalana. Les indicacions crítiques no tenen altre sentit que aquest: ens trobem davant una obra perfeccionable i que, com que és destinada a àmplia difusió, pot i ha d'ésser perfeccionada en ulteriors edicions.

Josep Perarnau

Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*. Vols. I-II. (Els treballs i els dies, 36), Ciutat de Mallorca, Editorial Moll 1991-1992, 535 i 289 pp. i 9 mapes.

Amengual ens ofereix amb aquesta obra el fruit de llargs anys de recerca sobre el cristianisme a les Illes Balears. El treball, una tesi de doctorat, abasta des dels orígens del cristianisme a l'època musulmana.

L'obra s'estructura en ordre cronològic i es divideix en tres parts: la primera per als antecedents, la segona dedicada al segle V i la tercera destinada a analitzar les dominacions polítiques dels segles V al X.

En la primera part, dedicada als antecedents, l'autor destina diverses pàgines a demostrar la presència jueva a les Illes, ja des del segle I, com a precursora del cristianisme illenc. Tot seguit planteja el polèmic tema del viatge de sant Pau a Hispània, lligant aquesta intenció de l'Apòstol amb les comunitats semites balears, malgrat que insisteix en el fet que no es pot esbrinar si aquest viatge s'acomplí, però, d'haver-se realitzat, ell hauria passat -en opinió de l'autor- per algun port balear.

La segona part de l'obra és l'anàlisi textual de la circular de Sever i de la correspondència de Consenci amb sant Agustí. Sens dubte, és aquesta anàlisi la més meritòria del treball, encara que ja era coneguda per la publicació que Amengual en féu l'any 1987 dins la «Col·lecció Bernat Metge». L'autor defensa l'autenticitat de la circular de Sever de Menorca i la seva datació el segle V, rebatent la datació el segle VII proposada per Blumenkranz. Així mateix dóna una primera lectura i interpretació de les Epístoles 11* i 12* de Consenci a sant Agustí, descobertes per Johannes Divjac i publicades els anys 80, però que gràcies al constant esforç d'Amengual han gaudit de la difusió que correspon a unes fonts tan extraordinàries entre els cercles d'estudiosos de l'Antiguitat Tardana. L'autor també proposa la paternitat de Consenci en la redacció de l'esmentada circular de Sever, hipòtesi que demostra prou bé en un capítol, en el qual compara ambdós textos. Amengual detecta força coincidències, cosa que confirma les paraules del propi Consenci quan diu, parlant d'aquesta Circular: «...sola a me uerba mutuatus est» (Ep. 12*, 13, 6). Tal vegada hauria estat interessant d'acompanyar aquesta comparació amb una anàlisi filològica, que hagués donat més suport a aquesta suggerent hipòtesi.

L'autor ha sabut treure tot el partit d'aquests textos excepcionals del segle V, analitzant la societat balear d'aquella època, tant pel que fa a la comunitat jueva com a l'Església. Completa aquest exhaustiu estudi textual un apèndix prosopogràfic del corpus Consenci-Sever.

En la tercera part, Amengual tracta les diverses dominacions polítiques des del poder vàndal fins a l'època islàmica que, entre el segle V i el X, tingueren les Balears sota la seva ègida. L'esforç de recopilar totes les dades disponibles és realment considerable, i molt meritòria la relectura dels textos ja coneguts, dels quals dóna, també, una traducció en el segon volum, posant-los a l'abast dels investigadors.

L'autor planteja la dominació vàndala intentant trencar els clixés que feien d'aquest poble germànic el més contraposat a la brillant civilització romana, tot seguint els pressupòsits d'En Courtois. Certament, Amengual demostra que el període vàndal no significa l'apagament de la civilització, ni dels nombrosos contactes comercials, assenyalant com a prova principal el floriment edilici de les esglésies construïdes en aquella època a les Balears.

De tota manera, la interpretació històrica que l'autor proposa d'aquesta revifalla d'època vàndala és una mica més problemàtica. Sembla talment com si aquests clixés catastrofistes que pesen damunt els vàndals no s'haguessin acabat de trencar. Amengual justifica la dita vitalitat de la primera meitat del segle V minimitzant la influència dels vàndals sobre les Balears, donant a la seva presència únicament un objectiu de control militar i polític, en funció de la seva posició estratègica davant la Península. La producció i el comerç estaria en mans dels romano-balears, per

la qual cosa no hi hauria una transformació econòmica profunda. Fins i tot proposa que alguns jueus, convertits per força durant el Baix Imperi, tornessin a llur fe durant l'ocupació vàndala, relacionant-los amb aquesta vitalitat comercial.

Llegint Víctor de Vita, Amengual aplica les dades tan fatals per al cristianisme a les Balears, projectant les persecucions que, d'altra banda, no tenim cap prova que es practiquessin a l'Àfrica, encara que reduint els seus efectes a causa d'una pèrdua d'interès militar per part dels vàndals. Segons aquest raonament, l'autor justifica la construcció de les esglésies, en aquesta època, per una immigració de catòlics africans que fugirien de la repressió vàndala. Les Illes, encara que sota el control dels mateixos vàndals, donarien asil a aquells catòlics que, en veure la poca efectivitat política, assentaren el seu lloc de residència.

El període d'ocupació bizantina és interpretat per l'autor com un renaixement cultural, artístic, econòmic i de represa dels contactes orientals amb Occident, i sobretot amb les Illes. El flux comercial amb l'Àfrica és per ell justificat adscriuint les Illes a la circumscripció provincial de Mauritània. A aquesta època bizantina fa correspondre Amengual els mosaics balears, tot destacant la influència de la iconografia sinagoga, argument que potser porta una mica massa lluny quan proposa que el mosaic de Santa Maria del Camí -per la seva temàtica vètero-testamentària- en una primera fase podria haver pertangut a una sinagoga, amb signes jueus com la menorah, que haurien estat destruïts posteriorment en introduir-se l'ús cristià de l'edifici.

Cal esmentar l'excel·lent tractament que l'autor fa en relació a Cabrera i als orígens del monacat a les Balears, on demostra que la 'Capraria' de l'Ep. 48 de sant Agustí correspon a l'illa que es troba prop Pisa i no a la Cabrera balear. També és magistralment plantejat el tema de les Balears com a província eclesiàstica, analitzant els textos diacrònicament i amb un bon esperit crític, indispensable per a tractar aquest sempre espinós problema de la correspondència entre la demarcació provincial civil i eclesiàstica.

Els dos darrers capítols recullen totes les notícies de què hom disposa sobre les Balears, des de les incursions piràtiques musulmanes del segle VII, la pretesa protecció carolíngia de les Illes, fins a la definitiva dissolució de la pertinença bizantina. Tal vegada, l'argumentació que l'autor presenta sobre la reconstrucció de vestigis paleocristians, a partir de la toponímia postislàmica, resulta poc convincent. Amengual recull la toponímia cristiana anterior a la conquesta de Mallorca en el segle XIII, integrada en el *Llibre dels fets* o *Crònica del rei Jaume I* i en el *Capbreu del comte de Bearn*, com si fos paleocristiana. Si bé és cert que alguns d'aquests topònims devien correspondre a assentaments antics, que perduraren durant l'ocupació islàmica, també cal tenir en compte que d'altres comunitats cristianes pogueren expandir-se de bell nou en allò que podríem denominar 'l'època mossàrab balear'. La hipòtesi és prou suggerent, però caldria una demostració més acurada. Malgrat aquesta petita crítica, els especialistes disposen d'un recull exhaustiu de les fonts escrites sobre les Balears a les darreries de la dominació política bizantina i l'ocupació islàmica.

Tal vegada, potser detectem un regust massa de pansemitisme en l'anàlisi textual i en la seva interpretació, com pot ésser la necessitat de justificar la presència de jueus a les Balears, ja en el segle I, i la de fer-los precursors directes del cristianisme balear; així com l'atribució de la revifalla del comerç als jueus en les èpoques vàndala i bizantina, quan les activitats comercials difícilment poden adjudicar-se a una comunitat o a l'altra i els textos contemporanis fan responsables d'aquestes transaccions als siris, entre els quals ben segur hi devia haver algun jueu.

Pel que fa a la interpretació històrica que l'autor fa dels períodes vàndal i bizantí, cal ésser molt prudent, perquè l'arqueologia ens està reservant noves sorpreses. L'Àfrica vàndala també participa d'aquesta vitalitat comercial i constructiva d'un gran nombre d'esglésies, cosa que és contradictòria amb la visió de repressió que ens mostra Víctor de Vita; així, doncs, les Balears entren dins el circuit normal africà i no hem d'anar a justificar la seva eclosió edilícia per l'arribada de refugiats catòlics provinents del Nord d'Àfrica. Els estudis de materials ceràmics i de circulació monetària estan demostrant, d'altra banda, que el període vàndal no només no permet de detectar cap reculada dels contactes d'Occident amb l'Àfrica i l'Orient, ans, si es compara amb l'època bizantina, és molt més ric quant al volum d'importacions. Tanmateix, hom està comprovant que durant l'ocupació bizantina de Cartago, sí que es registra un cert alentiment en el comerç amb l'Orient. Potser haurem de mirar, doncs, amb altres ulls aquest pretès renaixement justinianeu, del qual tantes vegades hem parlat els estudiosos del final de l'Antiguitat. Això, lluny d'ésser una crítica a Amengual, posa de manifest la sempre gratificant vitalitat de la investigació.

L'obra que ací ressenyem serà, sens dubte, un llibre indispensable per als estudiosos de l'Antiguitat Tardana. L'edició bilingüe dels textos de les Balears cristianes, d'entre els quals destaquem el corpus Sever-Consenci, així com la seva crítica i interpretació, seran en endavant una eina molt útil als especialistes.

Cristina Godoy Fernández

Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, a cura d'Anscari M. MUNDÓ (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLIV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1992, XXXIV i 470 pp.

Finalment, anys després que el compilador l'any 1978 «viam est universae carnis ingressus», per dir-ho amb expressió cara als cronistes medievals, arriba a mans dels lectors i dels estudiosos aquest llibre, les vicissituds del qual després de la mort de l'autor principal, són explicades pel responsable de l'edició pòstuma en les pàgines XI-XX, seguides de les dedicades a la llista de fons d'on procedeixen els documents ací publicats (XXIII-XXIV) i a la bibliografia, on també són aplegats estudis publicats després del 1978 (XXV-XXXIII).

El cos del volum consta de tres seccions quantitativament desiguals. La primera és el diplomatari d'Oliba, en el qual són aplegats o almenys resumits 164 i 70 documents, la característica dels quals és la presència directa del dit personatge (1-298). I si el primer bloc constitueix l'objectiu propi del volum (1-278), els setanta següents, sota l'epígraf *Donacions de béns fetes al monestir de Ripoll durant l'abadiat d'Oliba*, són altres tants registres dels documents de la Pabordia del Palau d'Osona, del monestir de Ripoll, dels anys 1004-1044, recentment descoberts a l'Arxiu Episcopal de Vic (279-298). La segona part és constituïda pels vint-i-vuit textos atribuïts a l'abat Oliba (301-386) i pels trenta-cinc a ell adreçats o relatius a ell (387-432). La darrera part del volum conté la taula alfabètica única d'antropònims i de topònims (437-467), seguida de les dues pàgines de fe d'errades més importants (469-470).

D'aquestes diverses parts, el lector s'haurà adonat que la que quantitativament més respon al títol de tota l'obra és la dels cent seixanta-quatre documents, en els quals es pot resseguir la trajectòria biogràfica d'Oliba. La primera característica que en ells frapa, comparats amb els recentment publicats en conegudes col·leccions

documentals d'entorn de l'any Mil, és que tant com aquells són conveniències entre dues parts contractants, ací tenim una gran quantitat de documentació procedent de cancelleries comtals, que donen fe d'actes d'alguna manera sobirans. També abunden les consagracions i dotacions d'esglésies.

Sense cap mica de dubte, aquest aplec de documents i de textos serà en endavant de consulta indispensable per a tot allò que es refereixi al coneixement del comte, monjo, abat i bisbe Oliba, de la seva família, dels seus monestirs, del bisbat de Vic i àdhuc de tot Catalunya entorn de l'any Mil, car no en va un dels darrers textos copiats fa constar que durant el pontificat d'Oliba «hoc nobile cenobium [de Ripoll], quod ob reverentiam totius religionis et scientie olim capud et specimen... esse meruit...» (420).

I en realitat, trobem en aquestes pàgines quantitat de notícies ben interessants, de les quals ens limitarem a assenyalar-ne només alguna. La primera és que aleshores el terminal entre les terres dels cristians i les dels sarraïns es trobava entorn de Santa Coloma de Queralt, on, després d'haver tornat productiva la contrada de Calaf, «quod ego traxi de eremo» (177; cf. 193/115; per cert, una contrada en la qual hom podia caçar cervols, 219), moria el 1034 Guillem d'Oló, encaçat pels moros (194); atesa la mobilitat de la frontera amb Espanya, no és estrany que el bisbat de Vic tingués la pretensió d'arribar fins al riu de Segre (224: i poc se'n faltà que ho aconseguís). És normal que la contrada veïna es trobés en plena repoblació i així sabem que els primers repobladors de Sant Martí de Tous, segurament procedents de la banda de Tolosa, se n'hi tornaren fugint de fam i de secada, car abans del 1023 és documentada una «sterilitas famis et inopia siccitatis» (123). I almenys fins a Manresa la situació era insegura, car el 1003 aquesta ciutat fou saquejada per Abdelmèlic, ocasió en la qual els escamots sarraïns destruïren «volumina librorum et instrumenta cartarum» (94). Una altra dada tan escadussera com interessant: l'any 1042, Vallcebre tenia divuit masos (251).

Aquesta mostra indica mitjançant exemples concrets quants de temes d'interès pot hom trobar il·lustrats en els documents aplegats ací, tot i no constituir el centre d'interès de l'obra. No cal dir que a través de nombre d'aquestes actes hom pot assistir a l'expansió del domini senyorial de tres institucions importants per al país: els monestirs de Cuixà i de Ripoll i l'església de Vic. No ens hi aturarem, perquè caldria repetir el llibre. Afegiré només que l'interès en l'estructuració del país i de les seves institucions (una estructuració certament feudal, en aquells moments: 246/146) no té pas únicament una dimensió quantitativa. Em limitaré a referir-me a dos detalls qualitius: el primer és la tan coneguda dèria del bisbe Oliba per la Pau i Treva (144-146, del 1027; 183, del 1033; 197-199, del 1035); l'altre veig que ha passat desapercbut pels qui han tractat el tema en el recent novè centenari de la restauració metropolitana de Tarragona, que ell, com el comte Ramon Borrell, reclama en aquests versos:

«O quae christicolis urbs sat olimphi
Tarragona piis clara stetisti,
Te prisco statui ferre parabat,
Hinc ornare tuam presule plebem» (303, versos 53-56).

Les peces notariales que constitueixen aquest recull permeten encara nombre d'altres constatacions, ja més acostades a l'interès d'aquestes pàgines. En efecte, hom es pot adonar que els documents més primitius (el primer és del 967) segueixen els formularis tan coneguts: «Ego... et ..., donatores...» (4, 5, 36, 43, 84, 112, 121, 123, 135); «Ego... et... vinditores...» (38, 85, 239); «Per hanc scripturam...» (38, 90, 239); «Certum quidem et manifestum est...» (1, 12, 128); «Magnum nobis et satis licitum esse videtur...» (39); «Manifestum est enim...» (202, 240). Cap al final, en canvi, ha

avançat el llatí, s'ha normalitzat gramaticalment i el document copiat en les pàgines 252-254 podria assenyalar la partió de les dues etapes. Això ens permet d'assegurar que no fou feina perduda la dels gramàtics, dels 'magistri scholarum' o dels 'doctores parvulorum' que compareixen amb tanta freqüència en aquestes pàgines: Pere, magister scholarum de Ripoll el 1008 (53); Falcus, levita, doctor parvulorum, ¿de Girona? el 1018 (83); Guibertus, grammaticus, de Vic el 1019 i el 1023 (88 i 124); Pontius, levita et caputscole, potser de Vic, potser de Girona, potser d'un i d'altre lloc (és a dir dues persones), els anys 1031, 1040 i 1052 (160, 240, 413); Olibe, caput scolis, de Vic el 1039 (232); Borrellus, scolasticus, el 1041 (que Junyent creu pertànyer a la parròquia de Santa Eulàlia de Riuprimer, 243 i 244); Atonis, presbiteri, capitis scole quondam, de Barcelona el 1044 (263); Remundus, levita et kaputscole, de Barcelona, el mateix any (264); Petrus, caput scole, de Besalú, el 1046 (350: el 1051, ja difunt: 405); Petrus, scholarum magister, de Banyoles el 1051 (404); Pontius, caput scole de Sant Feliu de Guíxols el 1052 (412-416). Els llibres, fora de la ben assortida biblioteca de Ripoll (més de seixanta-cinc volums el 979 (7), cent noranta-dos a la mort d'Oliba, dos-cents disset algun temps després, 399-400) semblen ésser escassos; en posseïa el levita Guifré (234), també Unifré (258), però un llibre costava una fortuna, tal com ho demostra el fet que el 1044 bisbe i capítol de Barcelona vengueren una casa prop la catedral de la mateixa ciutat i una peça de terra a Magòria, a fi de poder-se comprar dos llibres: el *Priscianus maior* i les *Constructiones Prisciani* (263; una compra que indica la valoració social que en aquell moment hom feia de la gramàtica i, potser, dóna l'explicació de la millora en el llatí, a la qual ens hem referit més amunt). Per això, si hom deixava una obra o uns quaderns per a treure'n còpies, cuitava a reclamar-los (387).

La confusió entre llatí i llengua vulgar s'havia acabat i el llatí calia estudiar-lo, car hom ja distingia clarament les dues llengües, tal com demostra aquesta frase del 1038: «quos huius patriae vulgus 'tercios' absolute vocat» (224); tal com és normal, la llengua del 'vulgus' s'anava imposant en els juraments feudals (248, línies 21-22, del 1041) i de tant en tant encara ens proporciona troballes agradables, com és ara els 'citrells' que compareixen el 1047, quan al DCVB no són documentats fins al 1546 (s. v. 'sitrell'). Hom es pot preguntar si la consciència d'haver entrat en una època nova explica la desaparició de les referències a les lleis godes, que, ací almenys, són adduïdes per darrera vegada l'any 1020 (92; abans són invocades en les pàgines 80, 81, 82 i 90); significativament, al cap de pocs anys, el 1029, compareix l'esment dels 'mals usos': «Destruo quoque perversum usum...» (152).

Dissortadament, no només sorgeixen sentiments d'aplaudiment en llegir aquestes pàgines. Així, per exemple, el 'Pujol' sota el castell de Montmajor és la parròquia d'el Pujol de Planers, entre Serrateix, Gargallà i Montmajor (38); i l'alou situat entre els termes de Súria, de Castelladral i el camí de Cardona (que no ha d'ésser gaire lluny de les actuals colònies fabrils de Valls i de Palà de Torruella) de cap manera no es pot confondre amb el dit Pujol de Planers, que es troba bon tros més enllà de Cardona i no pas entre Súria i Cardona passant pel terme de Castelladral (fins fa pocs anys, ara de Navars), en el qual es troben les dues colònies fabrils esmentades (46; cf. 12 i 92). Estranya que en la transcripció de dotalies i consagracions d'Esglésies no hagin estat tingudes en compte les indicacions de fonts o d'edicions fornides per Ramon Ordeig (compareu, per exemple, la pàgina 12 amb «Revista Catalana de Teologia», V (1980), 170-171); estranya, encara, trobar al peu de la pàgina 5 una indicació de fonts introduïda per les xifres '15-19', que el lector no sap a què corresponen.

Però allà on la perplexitat arriba a ésser angoixosa és en la constatació d'errades, les més vistents de les quals han estat assenyalades i ocupen les dues darreres

pàgines del llibre. Però ni són les úniques, ni són només les més vistents, car no suposaria que convertir sant Benet en alum (¿per a les adoberies d'Igualada, potser?) pugui ésser considerada una falteta de poca importància: 324, línia 13 del final de pàgina: «Benedicti aluminis nostri < Benedicti, luminis nostri». Dissortadament, la llista de les que, segurament pel fet de no ésser considerades «més vistents», no són aplegades en les dues pàgines finals és tan extensa que renuncio a transcriure-la ací; però oferiré la de les que, sense cercar-les, espontàniament m'han cridat l'atenció en les noranta primeres pàgines (després del signe < escriuré la grafia que hom esperaria trobar): p. 21/doc. 14/ lín. 8: misericordiam < misericordiam; 28/21/3: peccatu < peccata; 36/lín. 8 final del comentari: am < amb; 39/32/ lín. 4 del text: En ego Olliba (i a la línia 10: Et ego Ol[liba]); 50/lín. 12 final: concedet < condecet; 51/par.4/lín. 1: test < text; 51/lín. 4 final: Fonda < funda; 52/3/2: intervingue < intervingué; 53/lín. 16 final: del alous < dels alous; 53/lín. darrera: preveré < prevere; 56/lín. 5: es < és; 59/23: torrentis profundi < Torrentis Profundi; 62/4/lín. 7: degle < segle; 65/12 final: ecclesia < ecclesia (o, potser: eclesia); 67/1: eum < cum; 68: el paràgraf de comentari no és escrit amb el seu tipus (vegeu la pàgina següent), sinó amb el tipus del text dels documents; 71/49/3: cultui, mancipata < cultui mancipata.; 72/15-16: lascive < lascivie (?); 72/22: sententiam < sententia; 72/4 final: aes < eas; 76/52/7 final: ad < ab (?); 81/14: eum < cum; 82/18; astruere < astruere; 82/25: legitiman < legitimam; 85/lín. 5 de comentari: compte < compte; 88/2; etian < etiam. I la llista podria ésser moltíssim més llarga fins a la pàgina 426. L'astorament davant d'aquest fet és tant més gran, com menys hom l'esperaria ni d'una publicació de l'Institut d'Estudis Catalans ni de qui figura com a responsable de l'edició.

Per això, aplaudiment incondicionat per a l'obra, que tant permet de saber sobre la Catalunya d'entorn de l'any Mil, sobre algunes de les seves institucions més representatives, i sobre una figura que influí fortament en la civilització i en el progrés cultural del país; no pas, dissortadament, per a l'edició.

Josep Perarnau

Ignasi M. PUIG I FERRATÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Vol. I. *Estudi històric*. Vol. II. *Col·lecció diplomàtica* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLII, 1-2), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1991, XX i 586 pp. i quatre mapes; i 519 pp.

Ignasi M. Puig i Ferraté (1951-1983), dissortadament mort en plena joventut, fou un deixeble destacat d'Anscari Manuel Mundó a la Universitat Autònoma de Barcelona, i una promesa de continuïtat de l'escola de medievalistes catalans que tants meritíssims representants ha tingut. En aquesta obra capdal de la seva tasca investigadora s'inclouen la Memòria de Llicenciatura i la Tesi Doctoral d'Ignasi Puig, amb les quals culminà els estudis universitaris, refoses per Jordi de Bolós i precedides d'un pròleg d'Anscari M. Mundó. Ramon d'Abadal, en la *Catalunya Carolíngia*, havia publicat la documentació del monestir de Gerri anterior a l'any 1000. Per això, la Memòria de Llicenciatura d'Ignasi Puig comprenia el segle XI, dels anys 1001 al 1114, i incloïa 107 documents, i la Tesi Doctoral, que continuava del 1115 fins al 1519, hi afegia altres quatre-cents trenta-sis documents per als segles restants.

En total, doncs, la part del diplomatarí d'aquesta obra inclou cinc-cents quaranta-tres documents, en un vuitanta per cent inèdits, que han permès refer la història d'aquell important monestir del Pallars i de bona part de l'entorn en què

exercí la seva influència, tota vegada que fou el més ric del bisbat d'Urgell, si és que hom pot dir-ho així, car la seva condició de 'nullius' va fer que tingués poques relacions amb els bisbes urgellencs, fins que, a la darrerria del segle XVIII i començaments del XIX el bisbe Francisco Antonio de la Dueña y Cisneros (1797-1815), entestat a retornar a l'autoritat i territori episcopals els enclaus exempts, recopilà en l'Arxiu Episcopal d'Urgell tota la documentació que els afectava en la sèrie *Exemptos*, el segon volum de la qual és destinat a Gerri.

L'abadiat de Gerri, vinculat a Roma, tot i haver estat afavorit pels comtes i nobles del Pallars, no deixà de tenir nombrosos conflictes de caràcter senyorial amb els esmentats comtes i nobles. Una acurada cartografia, inclosa al final del primer volum, il·lustra el senyoriu de Gerri, i mostra la situació de la cinquantena de viles, llocs, esglésies i castells, damunt els quals exercí jurisdicció.

Fruit de set anys de feina (del 1974 al 1981), dificultada per la dispersió de les fonts subsegüent a la desaparició del monestir a causa de les desamortitzacions del segle XIX i de l'abolició dels senyoriis, Ignasi Puig aplegà i va transcriure els textos, realitzant un bon estudi paleogràfic, sense obviar dificultats com les de les anàlisis de les falsificacions. I en el segon volum ens mostra, en presentar els documents, la minuciositat amb què sabia treballar. El diplomatari és modèlic, amb els corresponents regests, reducció de dates (no exempta, certament, de dificultats, en especial pel que fa al segle XI), i les oportunes signatures i referències, seguides dels corresponents índexs onomàstic i toponímic, que facilitaran les consultes d'aquesta massa documental.

Sense aquests valuosos materials no hauria pas estat possible de traçar l'estudi monogràfic del cenobi que, dividit en quatre parts i dotze capítols, ens ofereix el primer volum. Ignasi Puig ens diu que el seu treball ha estat « eminentment descriptiu, més que no pas explicatiu ». Però aquesta afirmació no cal prendre-la al peu de la lletra, tota vegada que hom hi trobarà nombroses observacions puntuals i agudes, en les quals la tasca interpretativa de tot bon historiador hi resta ben palesa. Allò que acabem de dir és vàlid per al text i per a les minucioses notes que l'acompanyen a peu de pàgina. Hom advertirà, algunes vegades, que la concepció i l'estructura del treball no sempre són idèntiques d'una part a l'altra, però això és fàcil d'explicar bo i tenint present que hom ha hagut d'ajuntar dos estudis diferents -Memòria de Llicenciatura i Tesi Doctoral- quan l'autor ja no podia dir-hi l'última paraula.

Vegem breument les quatre parts del llibre. La primera, iniciada pel marc geogràfic, és destinada, com tantes obres acadèmiques que tenen per objecte l'estudi monogràfic d'un monestir, a la formació i a l'ampliació del domini territorial, conegudes principalment per cent cinquanta-vuit donacions dels anys 807 al 1500, corresponents a un període de set-cents anys. La major part (cent divuit) d'aquestes donacions tingueren lloc entre els anys 1051 i 1250, període de creixement i de consolidació del domini del monestir, convertit en un senyoriu de plens drets, amb participació de l'alta noblesa i de la pròpia família comtal. Hom no podia oblidar, i de fet no oblida pas, els orígens i els primers temps, estudiats per Ramon d'Abadal, des del llunyà 801, en què es tenen les primeres notícies documentals del cenobi de Gerri.

Com és sabut, bona part de la documentació conservada als cartorals té una base econòmica (compra-vendes de terres, vinyes, masos, etc.), però Ignasi Puig no oblida de consignar detalls valuosos per a la cultura -tot i que puguin semblar anecdòtics- com la signatura en lletres gregues d'un document de l'any 1089, o bé per a l'espiritualitat i la funció social del monestir, com la instauració de la confraria de Santa Maria de Gerri pel bisbe Ot d'Urgell poc després del 1106, o també en relació amb el procés de feudalització i la transformació del monestir en una senyoria

i de l'abat en un senyor feudal amb castells, viles i vassalls, des dels inicis del segle XI, mitjançant successives donacions comtals i d'altres senyors laics recolzades per la protecció pontificia.

La introducció a Santa Maria de Gerri de la reforma marsellesa, des del 1096, sembla iniciar un període de prosperitat que permeté l'ampliació del domini territorial fins a mitjan segle XIII, amb gran nombre d'establiments i contractes per a posar en explotació les terres del monestir, i amb la plena configuració de la senyoria monàstica i l'organització de les seves batllies. La consagració de l'actual església monestiral de Gerri l'any 1149 és una prova fefaent d'aquesta prosperitat, que conduí a la possessió d'una quarantena d'esglésies amb les seves pertinences i drets, quatre castells, deu viles i nombrosos masos, alous, molins, pesqueries, boscos, estanys, etc. Si bé el conjunt d'habitants del senyoriu no arribaria als tres-mil en acabar el segle XIII, situant-ne uns sis-cents a la vila de Gerri, el nucli agrupat major de tot el domini.

La crisi general de les senyories rurals afectà també Gerri des dels inicis del segle XIV. Ignasi Puig repassa les activitats dels diversos abats fins al segle XVI, bo i significat la presència dels comandataris. Examina la composició de la comunitat, que d'una vintena de monjos passà a sols tres o quatre; l'administració del patrimoni dividit en menses i oficis (sagristà, almoiner, prior, cambrer), l'escribania, la família monàstica composta per donats, domèstics, ministerials i colons; l'activitat espiritual -amb una atenció particular a la fraternitat de Santa Maria de Gerri, instaurada, com hem indicat ja, pel bisbe Ot d'Urgell a l'església del monestir-, la migrada activitat intel·lectual i l'arxiu, les relacions amb la jerarquia eclesiàstica i amb el món laic, en especial amb els comtes, barons i cavallers pallaresos, i amb la població rural sotmesa al domini dels abats.

La segona part de l'estudi és dedicada a examinar la utilització de la senyoria territorial de Gerri, mostrant el sistema d'explotació directa de les terres de la reserva, les salines, les esglésies, els molins, fargues, pesqueries i boscos, i l'explotació indirecta de la resta del patrimoni per mitjà de contractes, censos, serveis i prestacions.

La tercera part ens explica la senyoria jurisdiccional i els seus drets, tant els de l'abadia com els de les castanies i les batllies, i de les parròquies i altres esglésies depenents del monestir.

I finalment la quarta part és dedicada sencera a estudiar detingudament els conflictes jurisdiccional dels segles XIV i XV i els pariatges de l'abadiat. Tot i que hom ha inclòs unes conclusions parcials, segueixen després les conclusions generals, dividides en tres períodes cronològics, i els mapes ja esmentats clouen el primer volum.

Quan tendeix a perdre's el costum universitari d'incloure a les Memòries de Llicenciatura, cada cop menys nombroses, i fins i tot a les Tesis Doctorals, l'apèndix documental que abans era imprescindible, pel fet de constituir la base del treball d'investigació, que a la vegada permetia d'altres possibles recerques, hom ha d'encoratjar la formació de conjunts de textos inèdits i la seva edició. Dis-sortadament, el *Diplomatari*, que sol aplegar documentació molt dispersa, haurà de restar inèdit, fins i tot quan la tesi es publiqui, per manca de pressupost, o bé quedarà reduït a l'edició dels corresponents registres i de les signatures arxivístiques, o com a molt s'inclouran sols els textos més significatius i en reduït nombre. És possible que publicar ara col·leccions de documents en llatí no sigui un negoci rendible. Però és un deure de les Institucions culturals procurar que l'esforç realitzat per tal de donar a conèixer documents fins ara inèdits no resti estroncat per manca de diners.

En l'exemple del monestir de Gerri, que ara comentem, podem alegrar-nos del fet que hom hagi inclòs el diplomatarí sencer en el segon volum, car els cinc-cents quaranta-tres documents constitueixen un sòlid fonament que, a la vegada que permet comprovar l'autenticitat de totes les afirmacions que es fan en l'estudi preliminar, minuciosament anotat a pleu de plana, consentirà d'altres possibles recerques. Transcrita amb una cura i fidelitat exemplars, aquesta documentació ens ofereix una visió pormenoritzada del comtat de Pallars i de les moltes activitats dels seus comtes i de nombroses persones de diversa condició, que es relacionaren amb els monjos de Gerri i amb el seu senyoriu.

Manuel Riu

Montserrat CASAS I NADAL, *La canònica de Sant Vicenç de Cardona a l'Edat Mitjana. Alguns aspectes de la seva història des dels seus orígens fins al 1311* («Història de Cardona», III/1), Cardona, Patronat Municipal de Museus 1992, 397 pp.

En el llibre que comentem es condensen els dos primers volums de la tesi de l'autora llegida al Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona el 1989. El títol original era lleugerament diferent, car en lloc de 'canònica' hi figurava 'monestir' i, a més, hi havia un tercer volum dedicat a l'apèndix documental, que recollia dos-cents seixanta-nou documents, la majoria inèdits.

En les seves paraules introductòries, l'autora ja ens revela quin fou el model per al seu treball: l'*Esquema metodològic per a l'estudi d'un monestir*, del seu director de tesi, Dr. Manuel Riu, el qual, en el pròleg de l'obra que ressenyem, ens indica que la novetat del llibre present és l'estudi d'una 'canònica', no d'un 'monestir'. Novetat que ho és dins els estudis d'història medieval i especialment valuosa i remarcable. Una altra de les aportacions assenyalades pel prologuista són les pàgines dedicades a les cerimònies litúrgiques -que els historiadors de l'art mai no agraiem prou- i a la vida quotidiana, com ara l'alimentació dels clergues o dels servidors laics de la canònica cardonina. D'altres aspectes, com el de la formació i explotació del patrimoni, són una aplicació ben estructurada de les tendències històriques predominants en els darrers anys i indispensables per a entendre, no solament les relacions socials i productives de l'època en el marc del feudalisme, sinó també per a dibuixar una geografia històrica del territori.

Com en tota tesi d'història medieval, l'autora comença per parlar de les fonts i per relacionar-les detalladament. Pel que fa a les fonts inèdites, mentre l'Arxiu Abacial de Cardona es perdé el 1936, la major part de l'Arxiu Capitular de Cardona es conserva a l'Arxiu Parroquial de Sant Miquel de Cardona, barrejat amb la documentació de la parròquia. L'autora ha trobat d'altres documents esparsos en diversos altres arxius, com el Diocesa de Solsona o l'Episcopal de Girona i, a més, Montserrat Casas ha pogut utilitzar recopilacions antigues i un antic abaciologi. Entre les fonts publicades destaquen els estudis dedicats a Cardona de mossèn Joan Serra i Vilaró.

L'autora comença el seu estudi històric, pròpiament, a l'apartat segon del primer capítol, quan parla de la creació i de l'evolució de la canònica de Sant Vicenç de Cardona (986-1311). S'hi endinsa en profunditat en els apartats successius que tracten de la comunitat canonical, dels abats i dels altres càrrecs canònics. En el capítol segon es tracta de la distribució geogràfica del patrimoni. En el tercer, de la formació, característiques i administració del patrimoni. I en el quart i darrer, de la vida quotidiana.

Bé que potser hauria estat més lògic situar el tercer capítol abans del segon, això, en tot cas, seria qüestió de criteri i no treuria cap mèrit a l'autora, que en la redacció d'aquest llibre demostra a bastament el seu bon ofici i la seva expertesa. Com a corol·lari del llibre, desitjaríem que el Patronat dels Museus de Cardona i l'Ajuntament de la vila es decidissin a publicar també l'apèndix documental de la tesi.

Finalment, hem d'assenyalar que per a la redacció del primer apartat del capítol primer, que tracta de l'ordre canonical i de la reforma gregoriana, i que sembla més aviat un afegit al pla inicial, sens dubte li va ésser de molta utilitat, encara que això no es faci constar (ni tan sols en la llista de regraciaments), una tesi doctoral sobre les homilies de Tortosa, publicada el 1990, que ella va poder consultar quan encara era inèdita. I és de doldre que no trobem cap indicació a aquell Marcel, canonge de Cardona, al qual l'any 1304 Arnau de Vilanova dedicava la *Carpinatio poetriae theologi deviantis* (cf. ATCA, XI (1992), 19, núm. 18).

Montserrat Pagès i Paretas

Josep M. POU I MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*. Presentación: A. ABAD PÉREZ. Bio-bibliografía: J. MARTÍ MAYOR. Estudio introductorio: J. M. ARCELUS ULIBARRENA, Madrid, Editorial «Colegio Cardenal Cisneros» 1991, CXXX i 536 pp.

Després d'haver anat apareixent en forma d'articles en les pàgines del «Archivo Ibero-Americano» entorn dels anys 1920 i d'haver estat aplegats en un sol volum i publicats a Vic l'any 1930, els estudis del pare Josep M. Pou i Martí sobre els corrents catalans d'espiritualitat no massa ben vistos pels definidors de l'ortodòxia de cada moment, segueixen tenint la mateixa actualitat que tenien quan fa més de seixanta o setanta anys començaren a ésser coneguts; potser encara en tenen més, ja que durant aquest temps hi ha hagut un clar desplaçament de l'interès de molts estudiosos vers les manifestacions més o menys marginals de la cristiandat medieval.

Basats en un vastíssim coneixement de les fonts, tant de les ja impreses com de les conservades en fons sobretot de l'ACA i de l'Arxiu Secret Vaticà o de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, no és estrany que els esmentats estudis segueixin essent font de coneixement obligada i insubstituïble per als estudiosos de la temàtica i de l'època esmentats en el títol. I no cal dir que al cap de més de seixanta anys d'haver estat aplegats en un llibre i completament esgotat aquest, una nova edició era inqüestionable.

Realitzada ja la segona que tenim a les mans, cal agrair més que sincerament als qui prengueren la decisió de publicar-la l'encert de llur determinació i felicitar-los-en de tot cor. Així han fet possible que nous lectors, pertanyents a les generacions posteriors a l'any 1939, tinguin accés al llibre del pare Pou, i que molts tinguin oportunitat d'adquirir-lo.

Per totes les dites raons, els responsables d'aquesta nova edició es mereixen tota mena de felicitacions, que no escatimarem pas, ben al revés; si en aquests casos hom sol dir que un llibre omple un buit, la frase es compleix estrictament el peu de la lletra en l'edició del llibre del pare Josep M. Pou i Martí.

L'edició ha estat realitzada per algun dels moderns procediments de reprografia i, per tant, la fidelitat a les pàgines publicades a Vic l'any 1930 és total. En aquests casos, hom acostuma de completar una obra que ja compta uns quants anys amb una introducció, en la qual, ultra subratllar allò que han significat les pàgines

reeditades en el moment en què foren fetes públiques, assenyala les aportacions posteriors al tema que hagin enriquit, completat o fins i tot, si s'escau, rectificat allò que el lector trobarà en el llibre altra vegada publicat.

Però en aquest punt, el lector és immers en un procés d'estranyesa ascendent fins a arribar a la incredulitat davant d'allò que llegeixen els seus ulls. Estranyesa, perquè en trobar la indicació d'allò que pot esperar de l'estudi introductori, s'adona que aquest no és dedicat al llibre del pare Pou, ans a un tema que, en el millor dels casos, en aquell llibre només és tocat d'esquitllada, l'anomenat dels 'duo viri' (hom en pot tenir una idea llegint en aquestes pàgines d'ATCA, IV (1985), 272-273 un paràgraf de sant Vicent Ferrer): «...nuestro propósito es el de recuperar la verdadera imagen profética que transmitió el abad Joaquín de Fiore a través de la tradición exegética de los 'duo viri' de la Tercera Edad...» (XXVIII; cf. XXXVI, on trobem la confirmació que aquestes pàgines introductòries toquen un tema que no entrà directament en l'estudi Josep M. Pou i Martí); estranyesa que obliga a obrir uns ulls com unes taronges en llegir en la dita pàgina XXVIII que «mucha bibliografía de referencia habría que añadir al trabajo de Pou y Martí desde 1930, aunque poca relacionada con el tema específicamente hispánico»; hom no sap si «el tema específicamente hispánico» ha donada bibliografia o no, però, fora del cas que l'afirmació anterior hagi estat escrita des d'un planteig radicalment separatista segons el qual Catalunya no és hispànica, el cert és que tal afirmació demostra senzillament una cosa: «ignorantia elenchi» de la bibliografia que els temes tradicionalment connexos amb el joaquimisme han donat en els darrers anys als Països Catalans (i sigui'm permès de remetre a les meves pàgines sobre el *Profetismo gioachimita catalano da Arnau de Vilanova a Vicent Ferrer*, dins *Il profetismo gioachimita tra Quattrocento e Cinquecento*, Gènova, Marietti 1991, 401-414, pàgines gairebé únicament destinades a informar de bibliografia dels darrers anys). «Ignorantia elenchi» que es confirma en multitud de detalls, com és ara el d'anomenar Arnau de Vilanova almenys dues vegades «fray Arnaldo» (LXI i LXII), quan fins i tot les pedres saben que de «fray» Arnau de Vilanova no en tingué res, com a casat i emmainadat que era; o el de fer fra Joan de Rocatalhada del «reino de Aragón» en aquesta frase que parla dels «spirituals» més conspicus de països diversos: «Tenemos en Provenza a Olivi [el qual, d'altra banda, no és de Provença, sinó del Llenguadoc o Occitània; la confusió de l'autora en relació a Provença és digna de millor causa, car a la pàgina LII ens la presenta «unida al reino de Mallorca», cosa que no fou mai; l'única ciutat no pas provençal, sinó occitana, unida al regne de Mallorca fou Montpellier], en Toscana a fray Ubertino de Casale, y en el reino de Aragón a fray Juan de Rocatalhada» (XXXIX); aquesta pàgina és particularment abundosa de despropòsits, com aquest: «...Pere Bohigas y Balaguer, tras seguir las indicaciones de Rubió i Lluch...», confós, aquest darrer, amb el seu fill, Jordi Rubió i Balaguer, que és qui donà les indicacions de Pere Bohigas; o aquest altre, de la nota 43: «El *De Adventu [Antichristi d'Arnau de Vilanova]* contiene el *De Semine Scripturarum...*», quan des de Menéndez y Pelayo tothom mínimament informat sap que es tracta de dos textos diversos i que el primer no conté el segon dels tractats esmentats; i ja que hem recordat el *De adventu Antichristi*, precisem que les lletres a franciscans i dominicans de Montpeller i de París no acompanyaven còpies d'aquest text, ans del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* (XLII-XLIII); altra mostra: «...Pedro IV de Aragón, llamado el Cruel...» (XLIX) és personatge desconegut en les nostres latituds, on és conegut Pere el Cerimoniós, i que la crueltat reial la deixem a la Corona de Castella i no agraïm ben gens que ens l'encolomin; afirmar, com l'autora fa en la pàgina LXIV que «a partir del Pontificado de Benedicto XIII, los respaldos siguieron manifestándose hacia el papado de Avignon, cuando, hasta entonces, la casa de

Aragón se había inclinado hacia Roma», és la darrera prova d'ignorantia elenchi' amb la qual temo de cansar el possible lector, car la casa de Barcelona, posseïdora del regne i corona reial d'Aragó, ja s'havia inclinat per l'obediència al papa d'Avinyó abans de la mort de Pere el Cerimoniós, obediència avinyonesa que proclamà el seu fill i successor, Joan I, immediatament després de començar el seu regnat, el 24 de febrer del 1387, set anys i mig abans que Pero de Luna fos elegit papa el 28 de setembre del 1394. La llista podria continuar a cor què vols.

El possible lector em permetrà que acabi d'abusar de la seva paciència amb dues correccions de més abast que el dels visionaris, beguins i fraticels catalans: si Bartolomeo da Pisa és de darreries del segle XIV, el tema dels dos framenors vestits de sacs era difosa abans que ell, tant en llatí com en romanç (en català almenys), car ja es troba en el *Vademecum in tribulatione* de Joan de Rocatalhada, tal com hom pot veure en el text de la traducció catalana publicada en aquest volum, desena intenció, línies 283-303, en particular 283-291; i són esmentats dins la quinzena intenció, línies 446-449 (XXXVI, al final). En la mateixa pàgina trobem l'afirmació segons la qual «el *Breviloquium* es portador de dos tipus de itineraris profètics, ambos introductores del joaquinisme en la península ibèrica»; ací l'autora hauria hagut d'exposar què entén ella quan diu 'joaquinisme', car, si, tal com és de suposar, 'joaquimisme' significa la síntesi doctrinal sistemàtica de Joaquim de Fiore, i el nucli de la dita síntesi doctrinal sistemàtica és la interpretació trinitària de la història, aleshores la introducció en la Península Ibèrica no es féu a través del *Breviloquium de concordia Veteris et Novi Testamenti*, ans pel camí de fra Pèire Joan (Oliu) en el *De statibus Ecclesiae secundum expositionem Apocalypsis*, tal com hom pot veure en la pàgina 483 del llibre del Pare Josep M. Pou i Martí.

Dubto que ell hagués estat massa satisfet d'aquesta introducció, amb la qual hom ha desfigurat una obra tan bona com la reedició del seu gran llibre. Perquè el pitjor de la introducció és que, tal com proven les mostres proporcionades en aquesta recensió, ara cap de les seves afirmacions no pot ésser presa seriosament; les mostres aportades projecten llurs negres ombres de dubte fins i tot damunt el darrer capítol de la introducció, dedicat a assenyalar els manuscrits joaquimites de la Biblioteca Nacional de Madrid, de la Biblioteca del Palau Reial i d'una només assenyalada amb la sigla BRAM, la significació de la qual no és donada en la pàgina CIII (LXXXIII-CII).

Josep Perarnau

Josep PERARNAU I ESPELT, *L'Allocutio christini... d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1992), 6-135.

El lector d'«Arxiu de Textos Catalans Antics» ja coneix, de la mà de Josep Perarnau, diferents edicions d'obres d'Arnau de Vilanova: el *De tempore adventus Anticristi* [ATCA, VII-VIII (1988-1989), 134-169], *De mysterio cymbalorum ecclesiae* [ATCA, VII-VIII (1988-1989), 7-132], la *Philosophia catholica et divina...* [ATCA, X (1990), 7-223], entre d'altres escrits arnaldians. En la seva majoria, però, els textos aplegats en aquest Arxiu havien estat escrits per mestre Arnau en plena polèmica escatològica amb els teòlegs professionals (1297-1305) o hi feien referència. Tots ells estaven impregnats d'un to conflictiu, parcial, fins i tot violent. Sense negar la importància de l'esmentada controvèrsia escatològica en la vida d'Arnau de Vilanova, cal reconèixer que les obres més serenes, més equilibrades, les que millor reflecteixen el seu veritable pensament, en definitiva, no pertanyen a la dita

polèmica. Per això, cal saludar efusivament l'edició de l'obra que ara recensionem: tal com afirma el mateix Josep Perarnau (8), el tema antropològic d'aquesta obra és «adiant per a obtenir l'equilibri».

L'Allocutio christini de hiis quae conveniunt homini secundum propriam dignitatem creaturae rationalis ad inclitum dominum tertium Fredericum, Trinacrie regem illustrem, la primera part de la qual fou escrita el 1302 i la segona enllestida amb la intenció d'ésser presentada a Frederic III el 1304, té com a eix central la temàtica antropològica, per bé que tracti també d'algunes qüestions de teoria del coneixement i de política. L'obra, malgrat ésser escrita entre els anys 1297-1305, no transparenta la problemàtica profètico-escatològica, tan típica de les obres polèmiques. Segons que afirma Josep Perarnau (28), «l'estructura del tractat en el seu conjunt no pot ésser més lineal i clara: després dels conceptes bàsics explicats en la introducció ([línies] 4-38), l'autor presenta una exposició d'acord amb la qual l'exercici de la intel·ligència fet d'acord amb el pla de Déu (o complint la finalitat que Déu ha donat a la intel·ligència) condueix a l'amor a Déu (39-224) i aquest a la seva lloança tant de paraula com d'obra, tant en privat com en públic (225-480). L'escrit s'acaba amb unes comparacions que ajuden a exposar, d'una banda, i a comprendre, de l'altra, l'objectiu de l'autor (481-514)». Segons Arnau de Vilanova, la realització dels plans de Déu implica, per part de l'home, una disposició interior a la lloança i a l'amor. Déu, però, ha dotat l'home de les potències indispensables per a actualitzar aquella disposició interior: intel·ligència i raó. És realment sorprenent, i digna de tot estudi, l'afirmació d'Arnau de Vilanova consistent a dir que per la intel·ligència, l'home «en tant que esperit» coneix Déu, Esperit pur, «in Se». És un coneixement d'esperit a Esperit. La raó coneix els atributs de Déu en les creatures. En aquest nivell, l'home se serveix del coneixement superior de les dignitats divines proporcionat per les Escriptures. És, sens dubte, una posició frappant en la història de les idees. Per tal de passar del coneixement de Déu a l'amor a Déu, hom ha de considerar en primer lloc com ha estat i com és l'amor de Déu envers l'home: per la Creació, Déu ha ordenat totes les creatures a l'home; per redimir l'home del pecat, Déu s'ha encarnat i ha sofert mort en creu. Una altra consideració que enforteix l'amor a Déu: els fruits que aquest amor produirà al cel són inexpressables, i en la vida present proporcionen seguretat i prosperitat. L'amor a Déu, per la seva mateixa dinàmica, condueix a la lloança. L'home que estima Déu el lloa amb les seves obres, si aquestes «motivades per la gràcia de Déu» són superiors a les dels animals. Seguidament, Arnau de Vilanova concreta aquestes reflexions en el príncep: aquest ha d'assegurar la justícia a tothom; ha de practicar-la i d'estimar-la; si el príncep compleix aquesta justícia tindrà la protecció de Déu i l'amor del poble. El príncep ha d'evitar el menyspreu dels pobres, la profanació de les coses sagrades, el pecat contra natura i l'engany. En el príncep, a diferència del tirà, mai no ha de predominar l'interès personal per sobre el bé comú.

El text de *L'Allocutio christini...* (i no *christiani...*, com sovint, però equivocadament, se l'ha designat) és ofert (75-117) en edició crítica a partir del manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3.824, ff. 217c-226a, el text més antic que coneixem; però Josep Perarnau també dóna raó en l'aparat crític de les variants dels altres manuscrits que contenen aquesta obra, és a dir, del manuscrit d'Oxford, Bodleian Library, Canonici Lat. Misc., 370, ff. 184-217; i, en la mesura que és conegut per algunes notes de Barthélemy Hauréau, de l'antic manuscrit de Metz, destruït durant la Segona Guerra Mundial, Médiathèque Municipale, ms. 173, ff. 1-13. L'edició segueix els mateixos criteris i idèntica metodologia emprats en les altres obres araldianes editades en l'ATCA. Acompanyen el text un aparat crític textual, un altre de fonts, que, segons la modèstia de Josep Perarnau (71) «no té cap pretensió», però

que resulta extremadament útil per a situar adequadament el text editat en el seu context; i un darrer, de comentaris. L'edició és realment pulcra i rigorosa, feta amb els cinc sentits i amb bona intel·ligència.

Precedeix el text arnaldià una extensa introducció. Anem, però, a pams. Després de justificar l'edició i de donar notícies dels manuscrits que contenen l'obra, Josep Perarnau descriu (10-24) el Vat. lat. 3.824, el manuscrit més important, de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, tant pels textos que conté com per llur quantitat. El manuscrit, recull de les obres religioses arnaldianes escrites fins al 1305 -després hom n'hi afegí una de posterior-, fou presentat a Climent V poc després d'haver estat elegit papa. Malgrat que el manuscrit havia estat consultat per diferents estudiosos (Marcelino Menéndez y Pelayo, Heinrich Finke, Josep M. Pou i Martí, Ernst Benz...), mai no havia estat descrit. La descripció del manuscrit és per si mateixa una aportació de primera magnitud en els estudis arnaldians, aportació que mereix els més sincers reconeixements. Segueix un esquema de l'*Allocutio christini...*, un resum de les seves idees (28-32) i unes observacions sobre la divisió en les dues parts abans esmentades (33-37). A continuació, Josep Perarnau planteja un tema que serà tractat 'in extenso': la relació d'aquesta obra amb les obres anteriors. Aquest tema, indirectament, n'implica un altre: la doctrina sobre el coneixement humà de Déu. Tema que, a més del seu valor intrínsec, ha estat de màxima actualitat a causa de dos recents estudis del professor Francesc Fortuny. Per això, Josep Perarnau, abans d'entrar directament en matèria resumeix les aportacions del dr. Fortuny (46): «Intentarem de resumir tot aquest conjunt amb dues frases del mateix autor: «...enfrent d'un coneixement intel·lectualista, conceptualista de Déu per mitjà dels seus atributs, Arnau enceta un camí preter racional per arribar a un coneixement positiu, vital i experimental del Déu perfectament transcendent i precisament en tant que transcendent'. I així, «...la filosofia ha esdevingut ciència humana i sols humana». Josep Perarnau no pot estar d'acord amb els planteigs de Francesc Fortuny, car aquests no tenen en compte l'evolució en el pensament d'Arnau de Vilanova, evolució que almenys en algunes de les seves fases desmentiria les posicions que Fortuny atribueix al famós metge català. En aquest sentit resulten molt útils les remarques metodològiques proposades per Josep Perarnau: a) Impossibilitat de les exposicions dicròniques, si prèviament no és possible d'estudiar la totalitat de les obres arnaldianes; b) Impossibilitat, per ara, d'una reconstrucció global de les idees arnaldianes; c) Cal limitar-se a l'estudi de les obres autènticament arnaldianes; d) Cal contemplar l'evolució del pensament arnaldià. Certament, en els estudis arnaldians cal una bona dosi de prudència. Algunes obres considerades fins fa poc com a autènticament arnaldianes resulten ésser d'autenticitat més que dubtosa; d'altres, continuen inèdites... la confusió és notable i en alguns aspectes alarmant. Per això, cal rebre positivament aquestes propostes de Josep Perarnau i demanar als estudiosos d'Arnau de Vilanova que procurin de seguir-les. Després d'aquestes qüestions preliminars, Josep Perarnau explica el mètode a seguir (51): «A fi de conèixer amb una certa precisió quin és el pensament de fons exposat per Arnau de Vilanova en els seus tractats espirituals fins a l'any 1304 en què presentava al rei Frederic de Trinària l'*Allocutio christini...*, el mètode consistirà a cercar el pensament de fons que presideix el text acabat d'esmentar i esbrinar si ja es troba idèntic o almenys de forma que hi encaixi, en els llibres anteriors». El resultat és la continuïtat: (65): «Després de les pàgines anteriors, sembla enraonat d'intentar una formulació sintètica del tema de la continuïtat o de la discontinuïtat del coneixement humà en el seu accés a Déu. Crec que tal formulació s'ha d'establir mitjançant un paral·lelisme entre antropologia i epistemologia: així com, per a Arnau de Vilanova, l'home té tres graus en la seva possibilitat de noblesa: així també en té tres en l'escala

del coneixement: el purament sensible, considerat infra-humà; aquell que, per l'exercici de la raó, esbrina l'intel·ligible en el sensible, és propi del filòsof, i arriba a la captació de les qualitats ontològiques que també són atributs divins (potència, bondat, saviesa); i el purament intel·ligible, propi no pas de l'enteniment en tant que raó, ans en tant que intel·ligència, i és potenciable per intervenció gratuïta de Déu». En aquest mateix sentit, cal constatar que els pressupòsits teològics que impliquen les tesis apocalíptiques arnaldianes són una concreció pràctica dels principis teològics exposats en l'*Allocutio christini*... Després del tema antropològic i del del coneixement de Déu, Josep Perarnau se centra en el polític (66-68): no hi ha el mateix paral·lelisme que trobem entre epistemologia i antropologia, entre aquestes dos temes i la política. Segons Josep Perarnau (66) «no tenim pas un tractat homologable amb els contemporanis destinats a l'adoctrinament de reis i prínceps». Contra les tesis de Miquel Batllori a favor de la paternitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*, Josep Perarnau demostra que Arnau de Vilanova no es dirigia a Frederic III amb el títol de «rei de Sicília», sinó amb el de «rei de Trinària», la qual cosa indica que «...no sols no atribuïa a Frederic d'Aragó un títol que li pogués captar la benevolència d'aquest rei, ans aquell que el feia passar per l'adreçador pel qual el volia fer passar l'església Romana». Finalment, després d'alguns aclariments sobre l'edició, Josep Perarnau formula una hipòtesi de treball (73): «Sigui'm permesa una darrera observació, vàlida almenys com a hipòtesi de treball. La segona part del tractat, la política, podria tenir una lectura des del revés i encara a contraclaror. En tal cas podria ésser una justificació de la política de la Casa de Barcelona a l'illa de Sicília després de les Vespres Sicilianes: i alhora un record a Frederic d'Aragó a comportar-se de la manera més allunyada possible del capteniment dels Anjou, a fi de no acabar de la mateixa manera».

Tal com és normal en les edicions de l'«Arxiu de Textos Catalans Antics», podem trobar (118-130) una taula alfabètica de tots els mots que formen l'*Allocutio christini*... i una altra de les citacions bíbliques. Arrodoneix l'edició un apèndix documental (133-135) amb dues cartes de Frederic de Sicília a Jaume III de Mallorca, ambdues de l'any 1329, en les quals, segons Josep Perarnau «hi podria ressonar la doctrina del nostre tractat».

Jaume Mensa i Valls

Raimundi LULLI, *Opera latina 208-212 in Civitate Maioricensi anno MCCCXIII composita* ediderunt Abraham SORIA FLORES (+), Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS et Michel SENELLART (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, LXXX. Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XVIII), Turnholt, Brepols 1991, XXXII i 276 pp. i dos fulls de reproduccions fotogràfiques.

Aquest volum prossegueix la sèrie (ROL = Raimundi Opera Latina) ben coneguda dels lectors d'aquest anuari (cf. III (1984), 280-283; IV (1985), 470-471; VII-VIII (1988-1989), 332-336; i X (1991), 398-399). En el volum que ens ocupa trobem, després d'una breu informació sobre manuscrits que els contenen (IX-XXVII), quatre tractats de Ramon Lull: *Ars brevis praedicationis* (1-158), *Liber, per quem poterit cognosci, quae lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera* (159-193), *Ars infusa* (195-222), *De virtute veniali et vitali et de peccatis venialibus et mortalibus* (223-249), i, com si fos una més de les seves obres, el testament del mateix Lull (251-263).

Tal com diuen els editors en el pròleg (VII), amb la sortida d'aquest volum tenim ja publicada durant les darreres dècades l'obra lul·liana completa escrita des de la seva darrera estada a París fins a la mort (1309-1316). La seqüència cronològica de les obres correspon als volums de la col·lecció de la manera següent: ROL V-VIII contenen les obres de París 1309-1311; ROL XVI, les dels anys 1311-1312 escrites a Viena del Dalfinat, Montpeller i Mallorca; ROL XV, les dels anys 1312-1313 a Mallorca; i ROL I-II les obres dels darrers anys escrites a Messina i a Tunis. No cal dir que pel treball d'edició i per la continuïtat, els editors es mereixen tota la gratitud dels estudiosos de les més variades disciplines, als quals les dites obres poden interessar.

El volum, però, presenta, si la memòria no em falla, una novetat en comparació amb els anteriors: el fet que, almenys en dos casos (*l'Art abreujada de predicació / Ars abbreviata praedicationis* i en el *Liber, per quem poterit cognosci quae lex sit magis bona...*), el text de la respectiva obra no ens és ofert en solitari, ans en el darrer cas ens en són ofertes les seves dues redaccions llatines, i les tres llatines en el primer cas, a les quals és afegit l'original català del mateix text; i, si realment les tres versions llatines de *l'Art abreujada de predicació* i les dues del *Liber...* són irreductibles a un sol aparat crític digerible, caldrà aplicar-hi el principi que «quod abundat non nocet»; i potser produeix una certa satisfacció el fet de veure ara emprada en un volum del «Corpus Christianorum» la solució que fou aplicada, si no m'erro per primera vegada en l'edició d'obres lul·lianes, en la quarta part de la *Disputació de cinc savis*, dins ATCA, V (1986), 101-187; en canvi, no he sabut veure cap explicació ni justificació del fet que en el primer text també sigui editat l'original català dins la col·lecció que per definició i títol és d'obres llatines; de debò que m'agradaria que hom m'assenyalés on es troba en el volum ací recensionat l'explicació o justificació del dit fet, car, tal com dic, he estat incapaç de veure-la. El crític tampoc no s'acaba d'aclarir en relació a les «normas acordadas por la Comissió Editora del Patronat Ramon Llull organismo responsable de la NEORL (= Nova Edició de les Obres de Ramon Llull)...» (40), en relació a les quals l'autor distingeix entre una exposició («...van expuestas...»), que es trobaria en el volum recensionat dins ATCA, XI (1992), 465-467, i un resum («...En sus lineas fundamentales se pueden resumir esas normas...»), que ocupa les set línies següents de la mateixa pàgina 40, el contingut de les quals coincideix amb el de la pàgina XXXV de l'edició catalana, en la qual, doncs, hi ha un resum, però no una exposició de les dites regles. Agrairia, doncs, molt que l'autor justificués que «en la introducción al primer tomo recientemente editado» (40) hi ha no sols un resum de les dites normes, ans llur exposició.

Josep Perarnau

Michela PEREIRA, *L'oro dei Filosofi, saggio sulle idee d'un alchimista del Trecento* (Biblioteca di Medioevo Latino, 7), Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 1992, VI i 264 pp.

Encara que el subtítol indica explícitament que el llibre que comentem és un assaig sobre les idees d'un alquimista individual, l'autor desconegut del *Testamentum*, aquest assaig, estrictament parlant, cobreix només la segona part de l'obra (85-232), mentre que la primera part (7-83) és dedicada a l'anàlisi de dos temes en certa manera col·laterals, el de la fixació del concepte d'allò que cal entendre en rigor per alquímia i el del contingut del pensament alquímic o para-alquímic de Roger

Bacon, pres aquest, això sí, com a precedent immediat de l'autor del *Testamentum*. Són les idees exposades en aquesta primera part allò que permet d'orientar el desenvolupament de la segona part i d'arribar a les conclusions generals del llibre. Tot l'estudi és tractat en profunditat i de forma exhaustiva, tal com l'autora fa de manera habitual, palesant, de més a més, un amor al tema que es comunica al lector.

La tasca de recerca que ha realitzat fins ara Michela Pereira sobre temes relacionats al 'corpus' alquímic pseudolul·lià és molt notable i no ha escapat a l'atenció directa d'aquest anuari (ATCA, I (1982), 357, núm. 129; IV (1985), 578, núm. 2127; VII-VIII (1989), 578, 586, núms. 4677 i 4701; IX (1990), 555-556, núms. 5725 i 5726; X (1991), 399-402; XI (1992), 663, núms. 7684 i 7685), com tampoc alguns dels comentaris erudits a què aquella obra ha donat lloc, com el de Lola Badia (cf. ATCA, XI (1992), 646, núm. 7626) i de Josep Perarnau (ATCA, II (1983), 23-121, p. 55). Entre tota aquesta tasca volem destacar el treball publicat el 1989 (objecte d'una excel·lent recensió de Garcia Ballester dins ATCA, X (1991), 399-402), en què l'autora posa ordre al conjunt fins aleshores caòtic de les obres alquímiques atribuïdes a Ramon Llull. Distingeix tres etapes en la formació d'aquest corpus, que s'estenen del segle XIV al XVII. La primera etapa, del segle XIV i part del XV, és estudiada en una comunicació de Michela Pereira presentada al «Convegno Internazionale 'Ramon Llull, il lullismo internazionale, l'Italia'», celebrat a Nàpols el 1989, que nosaltres coneixem per la seva versió anglesa publicada dins «Catalan Review», núm. 4 (1990), 41-54 (ATCA, XI (1992), 663, núm. 7684). L'autora hi identifica el nucli originari més antic de les obres alquímiques de tradició lul·liana, que creu constituït pel *Testamentum*, el *Liber lapidarii* i el *Liber de intentione alchimistarum*, als quals s'ha d'afegir el *Codicillus*; els tres primers d'aquests textos haurien estat escrits per un mateix autor en català o en alguna altra llengua romànica; l'autor del *Codicillus* en devia ésser un deixeble o un col·laborador molt proper; per això, aquest text és emprat per Pereira com a suport i complement de l'estudi del *Testamentum*. El *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*, considerat de sempre un text central de la tradició alquímica perquè fou el principal vehicle de difusió de la teoria de la quinta essència en l'alquímia llatina medieval, és una obra posterior que és atribuïda directament a Llull. L'anàlisi que en féu Michela Pereira dins «Randa», núm. 27 (1990), 45-55 (cf. ATCA, XI (1992), 663, núm. 7685) té l'aspecte de quelcom que pot ésser considerat definitiu.

És, doncs, com a punt de partida de la constitució del corpus alquímic pseudo-lul·lià que té interès l'anàlisi del *Testamentum*. La importància d'aquesta obra ha estat menystinguda per molts historiadors de l'alquímia com a conseqüència d'apriorismes o de biaixos metodològics comuns fins molt recentment, perquè han tendit a avaluar les persones i les obres d'un moment històric donat, en funció només d'allò que la ciència moderna ha salvat d'aquelles personalitats i dels continguts d'aquelles obres, d'allò que ha estat aprofitat o assimilat per la ciència moderna o n'ha servit de precedent, i que cal garbellar d'entre una munió de contribucions considerades 'errors' o 'falsedats'. Tractant-se de l'alquímia, això significa que se l'ha considerada només com a precursora de la química moderna, com a una proto-química. Segons l'anàlisi de Michela Pereira, que en això segueix parcialment les línies de W. Pagel i de Gaston Bachelard, representa ignorar-ne una part fonamental i negligir el seu veritable paper intel·lectual i vivencial. Des d'aquest punt de vista, cal reconèixer que el material experimental contingut en la part pràctica del *Testamentum* té un valor proto-químic limitat; no s'hi troba, en efecte, cap innovació que pogués cridar l'atenció dels historiadors de tipus científista.

S'ha anat produint recentment una inflexió en l'interès dels estudiosos. Entre els moviments científics o intel·lectuals de la Baixa Edat Mitjana avui compten ja, no

solament els que gaudiren de la respectabilitat que els conferia l'haver estat originats, conreats i propagats als centres 'oficials' de producció científica, especialment els universitaris, sinó també els que foren originats extra-acadèmicament i que cresqueren en el terreny fronterer entre la respectabilitat acadèmica dominada per un racionalisme d'arrel aristotèlica i una concepció del macro- i del microcosmos d'evident influència neoplatònica. Un d'aquests fou l'alquímia. L'estudi d'aquest moviment, al qual Michela Pereira s'ha dedicat amb èxits notables, presenta dificultats que deriven precisament del seu caràcter fronterer.

Cal tenir en compte una altra causa de l'escassetat de coneixements de primera mà relatius al corpus pseudo-lul·lià que existien quan Michela Pereira inicià els seus treballs, derivada del fet que una àmplia sèrie d'estudiosos havia estat dominada exclusivament en el passat per la dèria de demostrar que és un engany o una calúmnia atribuir a les nostres dues figures baix-medievals, Ramon Llull i Arnau de Vilanova, la paternitat d'aquesta mena de literatura, que qualificaven de pseudo-científica i de poc respectable, si no perillosa, i, conseqüentment, n'havia negligit l'estudi. Amb el llibre que ara comentem, Michela Pereira emprèn l'estudi, per se' d'aquests textos, per tants de motius transcendents, i ho fa començant amb el del text més singular, el *Testamentum*. Aquesta obra es caracteritza per ésser un dels primers textos alquímics on una introducció teòrica adquireix un paper preponderant sobre la part pràctica, introducció teòrica que té un gran interès perquè constitueix, en el combat plantejat a l'època al voltant de la qüestió de l'alquímia per veure si aquesta podia ésser situada dins l'esquema del saber oficial (el de les ciències reconegudes o acceptades per l'escolàstica), un esforç molt notable per a contrastar en els termes de la filosofia natural aristotèlica idees i procediments que li són essencialment heterogenis. És per això que és necessari l'assaig contingut en el primer capítol del llibre de Pereira, on l'autora resumeix i compara les diferents interpretacions de l'alquímia que han estat avançades en els temps moderns, apart de la crua interpretació protoquímica. És aquest assaig el que permet de comprendre que les interpretacions modernes, que posen en primer pla el sentit iniciàtic, religiós i simbòlic de l'alquímia (i que han arribat a fruir de tanta acceptació) no tenen lloc per a l'argumentació científica i filosòfica del *Testamentum* (ni d'altres textos pseudo-lul·lians).

Existien pocs precedents a la inclusió d'una part teòrica en un tractat d'alquímia (només Paolo da Taranto, qui titulà el seu llibre *Theoria et practica*, Pietro Bono da Ferrara, qui en la seva *Praetiosa Margarita Novella*, del 1330, introduí una breu part especulativa, i sobre tots, Arnau de Vilanova, en algunes de les seves obres, no pas massa sistemàticament), i cap no ho fa amb l'exigència del *Testamentum*, on la intuïció baconiana de la validesa de l'alquímia com a ciència obté un desenrotllament ple. El *Testamentum* intenta d'elaborar tota la temàtica alquímica en el llenguatge de la filosofia natural escolàstica, però la dificultat insalvable que ofereix aquest intent condueix el Magister Testamenti a estudiar la possibilitat d'inserir l'alquímia dins la filosofia natural lul·liana, la qual teoritza en termes molt diferents dels aristotèlics una natura que es basa en, 'la dinàmica intrínseca de l'acte creador', reflectida en tots els nivells de la realitat. Això condueix a una dinàmica trinitària, la que compta amb el creador, la criatura i el 'principi de la conjunció o de la correlació', l'activitat, la passivitat, i el nexa.

En el capítol tercer del seu llibre, Pereira estudia les fonts manuscrites i impreses del *Testamentum*: hi és admesa la data de 1332 com la d'elaboració de l'obra; hi són discutits els factors que determinaren o afavoriren la seva atribució a Ramon Llull; i hi és indagada la personalitat real del seu autor, de la qual en són identificats tot d'elements, entre d'altres el d'ésser de llengua catalana i el de posseir una ment

pensant poderosa i clara, però no n'és identificat el nom, per la qual cosa Pereira passa a nomenar-lo Magister Testamenti. La descripció que Pereira fa del manuscrit del Corpus Christi College 244, d'Oxford (que és format, estrictament parlant, per dues parts, la *Theorica* i la *Practica*, però que va seguit d'una tercera part amb el *Liber mercuriorum* i la *Practica de furnis*, aquesta darrera associada en altres manuscrits a un *Testamentum ultimum* o *Novissimum*; el tot essent completat per una *Cantinel*a, (que fou publicada separadament el segle passat com a obra catalana autèntica de Llull), conté diversos elements que complementen extensament les dades publicades per Pere Bohigas, *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, 28-36.

Aquest tercer capítol és completat amb un cop d'ull a la materialitat dels procediments alquímics descrits a la part *Practica* i al *Liber mercuriorum*. Hem llegit poques descripcions de les operacions bàsiques de l'alquímia, dels seus quatre règims, dels seus quatre colors, tan sistemàtiques i clares com les que fa Pereira; ací, però, cal entendre els adjectius 'clar' i 'sistemàtic' en el sentit relatiu que és aplicable a les senderes que travessen selves obscures.

L'autora descriu de quina manera s'anà constituint al voltant del segle XII un quadre concret de disciplines que englobaven tot allò que era considerat 'saber', de quina manera aquest quadre s'anà institucionalitzant. Queien fora d'aquest quadre les anomenades 'arts mecàniques', de les quals formen part en principi la medicina i l'alquímia. L'autora descriu en detall els esforços fets des de l'alquímia per a dotar-la d'una base teòrica amb l'afany d'assolir la inclusió dins aquell quadre, a imitació d'allò que havia estat aconseguit en el camp de la medicina. Precisament la part teòrica del *Testamentum* constitueix un dels intents més reeixits envers aquesta aproximació a l'escolàstica. Sense rebaixar plantejaments, però: l'alquímia és més que una part de la filosofia, és la revelació del sentit de la filosofia, afirma malgrat tot el Magister Testamenti.

L'anàlisi detallada de la part teòrica del *Testamentum* s'estén tant com els capítols quart, cinquè i sisè. Aquesta anàlisi permet d'entrellucar una concordança substancial amb aquelles interpretacions de l'alquímia (per exemple, les de J. Needham o de H. J. Sheppard), que la consideren una recerca de la perfecció material en sentit general. També permet de precisar-hi un caràcter simbòlic subsidiari, en aquella recerca, com pretén la interpretació més difosa, la de C. G. Jung. L'alquímia occidental és el testimoni de l'elaboració d'un llenguatge que tracta de descriure l'experiència de l'home enfront de la realitat material, abans i fora de les limitacions que caracteritzen la ciència post-medieval, limitacions que començaven a imposar-se a través de la reflexió escolàstica sobre els textos d'Aristòtil. Cal veure en el fenomen històric de l'alquímia una manifestació de les més riques i complexes, si no l'única, de l'arquetipus de la 'coniunctio oppositorum' (posat de manifest en altres camps del pensament simbòlic: la gnosi, la mística, més recentment la psicologia del profund), que el pensament occidental massa sovint ha rebutjat o ha reprimat. A l'alquímia, la separació entre subjecte i objecte, o entre esperit i matèria, no és obra amb vistes a l'abstracció (com en la ciència moderna), sinó amb vistes a obtenir en un cos concret la conjunció de les característiques més perfectes de l'un i de l'altre, la vida i la incorruptibilitat. No és comprensible que l'arribada d'una concepció com aquesta a l'occident llatí, contemporàniament a l'arribada de la ciència aristotèlica, donés origen a una reflexió complexa en la qual les dues formes de pensament, el científic i el simbòlic, es trobessin enfrontades. La filosofia alquímica elaborada per l'autor del *Testamentum* constitueix una de les contribucions a aquest enfrontament més antigues, més articulades i més influents, en la qual hom presta atenció als aspectes més complicats de la relació entre art i natura.

En aquesta relació s'entreteixeixen unes idees que trobarà desenvolupament en l'afirmació moderna del domini de l'home sobre la natura amb unes altres que són supervivència de l'atribució primitiva de la sacralitat a la matèria.

Amb la seva reflexió filosòfica, l'autor del *Testamentum* no ha volgut, però, reduir l'element que caracteritza l'alquímia, els símbols de la perfecció material, a la categoria epistemològica dominant a l'època, sinó que, inversament, n'ha intentat un empelt audaç a l'arrel mateixa de la filosofia d'implantació aristotèlica. El fruit d'aquest esforç d'unió d'una especulació abstracta amb un saber material i concret és recollida en idees que, davant la impossibilitat d'adequar-les al llenguatge pretès, hom intenta d'expressar a través d'imatges o figures de fortes ressonàncies lul·lianes, en les quals, al costat de les components simplement mnemotècniques, hom percep la intuïció de la reciprocitat dels lligams de tota la realitat natural, l'obscura creença en una activitat autònoma de la matèria, el somni de la restitució de tot el món material a la seva perfecció original, en la qual l'obra de l'alquimista es revela explícitament com una continuació de l'obra divina de la creació i de la redempció.

Cada capítol d'aquest llibre es pot llegit fluidament, ja que l'interès del tema no ve mai disminuït, ni el fil del discurs es veu mai interromput pels estudis dels precedents, de les relacions amb contemporanis, de les implicacions en les lluites d'escoles, de les bifurcacions i de les conseqüències, per cap d'aquests estudis que mai cap erudit no ha pogut eludir, tots ells essent acumulats després de cada capítol en un annex anomenat *Nota crítica*. Les notes a peu de pàgina, al llarg del text, són només les citacions erudites als textos originals que hi són comentats. Quan no existeixen edicions crítiques d'aquests textos, Michela Pereira fa ús de la gran col·lecció d'obres alquímiques publicada el 1702 per J. J. Manget.

És d'agrair la divisió en dues parts de les referències bibliogràfiques, en la primera de les quals es descriuen les fonts originals consultades, que comprenen textos d'alquímia i obres bàsiques de la filosofia escolàstica, mentre que a la segona part hi és recollida la bibliografia general més moderna.

Enric Casassas i Simó

Carmen BARCELÓ, *Un tratado catalán medieval de Derecho islámico: el «Libre de la çuna e xara de los moros»*. Introducción, índices y glosarios de [C. B.], Córdoba, Universidad de Córdoba 1989, XXIII i 123 pp.

El llibre en qüestió té: XXIII pàgines, en què l'editora explica la troballa de l'obra; data de composició, manuscrit i les seves fonts, sistema de transcripció (simplificat, però fidel), dona el facsímil del primer foli; i el text (pàgines 3-99). Aquest ve seguit per l'índex de matèries (pp. 103-106), noms de persona i lloc (107-108), índex de termes àrabs (pp. 117-120) i, tot darrerament, explicació dels fragments àrabs (transcrits en lletra llatina) que es troben encabits al text.

L'important de la publicació és que per primera vegada ens trobem davant un text català llarg de dret musulmà, utilitzat per un alfaquí del sud del regne de València (Xàtiva?, Alzira? Cf. p. 75), qui hauria viscut al començament del segle XV i l'utilitzà per fer justícia entre els mudèixars vassalls del Rei d'Aragó, a qui l'alfaquí tenia obligació d'aconsejar religiosament i civil, a jutjar-los en els casos que fos necessari, i proposar la pena al Rei.

És correcta la conclusió de l'editora que tots els preceptes són els propis del dret malequí influenciat pels juriconsults granadins de l'època. Més difícil és admetre que les expressions que assenyalen una doble autoritat possible (v.g., «a

coneixença de l'alcaldí o del senyor») facin forçosament referència a dues autoritats de religió diferent (musulmà/ cristià, cf. pp. XII i 11). En els tractats orientals àrabs recordo haver vist la mateixa dualitat, referint-se a l'autoritat especialitzada, l'alcaldí, i a la d'aquell que l'ha nomenat (Príncep, Califa, Vixir, Governador, o qui fos).

L'editora suggereix (p. XV) que el manuscrit editat és còpia (feta per un escrivà que no entenia ni copiava bé la lletra) d'un còdex anterior. No acabo de creure-m'ho i les seves raons són necessàries, però no suficients: la repetició de les paraules és obligada en un text jurídic o tècnic i la reiteració d'algun capítol (v. g., pp. 3 i 93; 13 i 77-78, etc.) fan pensar que si copiava d'un codi moltes vegades resumia i d'altres incorporava (repetint-les a la seva manera) coses ja dites (v. g., p. 13 i 77, enumeració dels mesos del calendari musulmà).

Cal esperar altres estudis de la Dra. Barceló -els anuncia ja en el Pròleg- sobre aquest text que, ara com ara, és el més escaient que tenim per introduir-nos en l'estudi del dret entre els mudèixars valencians que, possiblement, no diferia gaire de l'utilitzat pels tagarins del Principat.

J. Vernet

Luis PANZÁN, *Recordanzas en tiempo del papa Luna (1407-1435)*. Edición, prólogo y notas por Gregorio de ANDRÉS (Clásicos olvidados, 10), Madrid, Fundación Universitaria Española 1987, 271 pp.

¿Qui no recorda la discussió entre Ramón Menéndez y Pidal i Ferran Soldevila entorn de la significació última del Compromís de Casp, discussió de fet centrada en si la decisió fou una sentència merament jurídica exclusivament basada en l'objectivitat dels fets i de les lleis, o, per contra, fou l'expressió d'una opció política imposada per Benet XIII?

Heus ací que justament un castellà testimoni dels fets acaba de revelar mitjançant la seva declaració escrita uns quants anys després, la manera com aquells es desenvoluparen i qui hi tingué la darrera paraula. El castellà es deia Luis Panzán i, en la seva qualitat de jove notari, es trobà que els fets més importants de la part castellana (de la part triomfant amb Ferran d'Antequera) passaven en presència seva i es convertien en document a les seves mans; i entorn del 1458 els resumí en el llibre que ara ens ocupa i el qual, després d'haver estat conegut els segles XVI i XVII, havia desaparegut completament i suara n'ha estat trobada una còpia entre els manuscrits del 'Instituto de Valencia de Don Juan', de Madrid.

Les memòries de Luis Panzán tenen dues parts ben diferenciades: la primera fa referència als fets que precediren, constituïren i seguiren el Compromís de Casp. La segona a l'actuació del mateix Panzán dins l'òrbita dels cardenals (dos castellans i dos aragonesos) que havent estat amb Benet XIII fins al 1417, a començaments del 1418 se n'apartaren, reconegueren el papa de la unió, Martí V, foren reconeguts per ell i tingueren ells i els seus fidels, com fou Luis Panzán en relació a Alonso Carrillo, cardenal de Sant Eustaqui, càrrecs importants a Itàlia després del 1420. No cal dir que aquesta segona part (127-220) cau fora del nostre camp i, per tant, no retindrà la nostra atenció, a diferència d'allò que s'esdevingué amb l'actual editor del text, que dedica la introducció pràcticament només a la dita part segona (15-21).

La mateixa narració fa saber que aquesta hagué d'ésser feta sense poder tenir recurs a la documentació que Panzán tenia aplegada a casa seva a València i és normal que la memòria de vegades falli. Precisament per aquesta raó, cal distingir entre els detalls i els fets fonamentals. La memòria de Panzán en allò que es refereix

als detalls no és pas envejable i així fa morir Joan I de Catalunya-Aragó al Camp de Tarragona (51) i el rei Martí el Jove a Sicília, on hauria retornat viu després de la campanya de Sardenya (38); la manca de memòria arriba a no saber quants (i no diguem qui) foren els compromissaris de Casp (80-81); l'exactitud en la cronologia tampoc no és pas el seu fort.

Però, en canvi, fan tota la impressió de respondre a la realitat les narracions dels fets bàsics de la banda de Castella relacionats amb la successió de Martí l'Humà, des de les sessions del consell de l'aleshores infant Ferran a Sevilla, on hauria estat elaborada la teoria del dret absolut de la major proximitat, i encara la interpretació d'aquest dret de forma que el principi permetés la seva desviació a fi de no desembocar en la línia de primogenitura en la mateixa casa de Castella, evitant la competència del nebot i rei de Castella, Juan II (45-49); passant per les successives sessions de tot el consell reial castellà a Valladolid, que deuen tenir la mateixa veracitat (58-62), com també el fet que després d'aquestes sessions la part castellana ja es comportés com l'única a tenir algun dret a la successió, fins i tot amb intervenció armada en els regnes i terres de la Corona catalano-aragonesa, fent entrar, de la mà de Berenguer de Bardaixí, soldats a l'Aragó, que després passarien a Morella i a Morvedre (66-70); i per la descripció de l'estratagema pel qual Bernat Centelles desvià l'exèrcit de la ciutat de València, que anava a atacar l'escamot militar castellà i seu assentats a Morvedre, anegant el camí ral i obligant-lo a aventurar-se per un camí secundari i per marjals vora mar entre Puçol i Morvedre (71-73); l'autor fa constar que els homes d'armes que després 'protegirien' Casp procedien en part del dit escamot, 82).

La narració entra a Peníscola, on ens fa saber que la causa de Ferran d'Antequera tenia un agent actuant en secret i en connivència amb Benet XIII, l'anomenat cardenal de Sant Eustaqui, Alonso Carrillo (82; i ací hom pot endevinar que, atesa la relació posterior entre aquest cardenal i l'autor, les narracions de les interioritats del nucli més pròxim a Benet XIII a Peníscola procedeixen d'aquell), i que l'estructura del Compromís fou determinada, si no personalment, almenys amb l'aprovació del papa (79-82); que tota la documentació presentada als jutges de Casp per les parts era tramesa a Peníscola per a coneixement de papa i cardenals; i que, un cop acabades les deliberacions a Casp, fou un consell suprem de Peníscola qui tingué l'última paraula i que aquesta no fou pas una sentència de justícia, 'ex allegatis et provatis'; però deixem-ho dir a Lluís Panzán amb paraules que ell posa en boca de Benet XIII, després d'haver-li fet dir que les dues úniques candidatures posseïdores de base jurídica sòlida eren les del comte Jaume d'Urgell i de l'infant de Castella: «Mas dejemos andar los procesos [*hauria dit Benet XIII*] y tomemos entre nosotros una consideración que tomásemos un rey que fuese servidor de Dios y aumentador de la santa iglesia y provechoso al reino y a la comunidad y por el cual se levasen los escándalos del reino y por quien viniese paz y provecho al reino y a la comunidad. Decid tal Rey como aqueste, hallándolo vosotros, viniese la elección; elegiríais tal Rey como aqueste o tomaríais otro que no tuviese». La resposta dels cardenals fou: «Padre santo, vista cosa y clara y manifiesta es que el infante don Fernando cuanto ahora» (94); i encara: «...haced aquello que sea servicio de Dios y de más provecho y seguridad del reino» (95). Afegim, a complement d'informació, que l'encarregat de portar la decisió de Peníscola a Casp hauria estat Felip de Malla (95) i que la frase relativa a la tranquil·litat del regne fa referència al fet que Aragó i València de fet ja eren territoris ocupats per escamots militars castellans.

Caldrà, doncs, en el futur tenir en compte totes aquestes dades i mirar de fit a fit allò que realment fou el Compromís de Casp segons les dades de fet i no pas

d'acord amb teories més o menys apriorístiques i somniatruites -més aviat més que menys.

Josep Perarnau

Marie Henriette JULLIEN DE POMMEROL, Jacques MONFRIN, *La bibliothèque pontificale à Avignon et à Péniscola pendant le Grand Schisme d'Occident. Inventaires et concordances*. 1-2 (Collection de l'École Française de Rome, 141), Roma, École Française 1991, XXXIV, un desplegable, 1024 pp. i 32 reproduccions fotogràfiques.

Aquesta obra (l'obra és única, de la mateixa manera que és unitària la numeració dels dos volums) dóna d'una banda més, però de l'altra menys d'allò que promet. Dóna més, perquè, si no vaig errat, els francesos consideren que el Cisma d'Occident s'acabà el 1417, cosa que hom pot trobar reafirmada en la primera pàgina de l'obra, i en canvi aquests volums s'allarguen fins després de la mort del cardenal Pèire de Foix, més enllà del 1465; dóna menys, perquè no hi és estudiada la biblioteca papal d'Avinyó en temps de Climent VII ni tan sols en la primera part, la pròpiament avinyonesa, del pontificat de Benet XIII. En realitat, allò que es troba en aquests volums és la documentació de la darrera etapa de la biblioteca papal fora Roma, la que comença amb l'absència definitiva del papa del Palau Papal d'Avinyó i que comporta el planteig i la posada en obra de la seva desmembració, translació, reconstrucció i liquidació definitiva a Péniscola de la part més important, i la persistència a Avinyó i posterior trasllat a Roma d'allò que aleshores no fou enviat a Catalunya.

Per això, el millor serà posar davant els ulls del lector allò que, després de l'*Avant propos* de Jacques Monfrin (I-XXXII) i de la introducció de l'autora principal (1-109; les pàgines 102-109 són destinades a la bibliografia) hom pot trobar en les pàgines que ens ocupen.

Un primer moment ens porta al Palau Papal d'Avinyó, transcrivint la introducció de la nova distribució estructural de la Biblioteca formulada durant el 1407 (de Madrid, BN, ms. 6399) (113-125), d'una banda, i les llistes de llibres de la cèlebre 'Camera Cervi Volantis' (ASV, Collet. 469) (127-133) i del 'Studium Pape' (ASV, Collet. 469 B) (135-142).

Passem de seguida a la situació papal itinerant iniciada el març del 1403 amb l'escapada de Benet XIII del Palau Papal avinyonès, i per això trobem en doble redacció d'ASV, Reg. Av. 231 i de Vat., Barb. lat. 3180, la llista dels *Libri qui portantur ubique pro servitio domini nostri pape* (144-251), completada a tall d'apèndix amb la llista dels *Libri qui venerunt de Barchinona*, del ms. acabat de citar (253-268) i amb la distribució dels volums per caixes, també en doble redacció de l'ASV, Reg. Av. 231 (269-277); i de Vat., Barb. lat. 3180 (279-299). Segueixen els dos documents que informen sobre la forma de la tramesa de llibres procedents de la biblioteca papal d'Avinyó: dins botarells, d'ASV, Collet. 469 B (307-314) i en bales, d'ASV, Collet. 469, 315-332; també el que enforma dels llibres que encara eren al Palau d'Avinyó el 1411 (Arch. Sti. Petri, A 76) (333-337).

Els primers documents relatius a la biblioteca papal en terres catalanes procedeixen de París, BN lat. 5156 A (341-342) i ASV, Collet. 469 (342-343) i Collet. 469 B (345-365), seguits pels dos inventaris dreçats amb motiu de la mort de Benet XIII: el de la Biblioteca principal (Barcelona, BC, ms. 233) (367-623) i el dels llibres destinats al seu ús particular (Barcelona, BC 235) (625-702) i completats amb la llista

dels que encara trobà Pèire de Foix a Peníscola (Barcelona, BC 229) (703-741) i amb la dels llibres litúrgics que figuraven en l'inventari del tresor papal (ibid.) (743-744) (cf. ATCA, VI (1987), 1-311).

Amb l'inventari de la biblioteca de Pèire de Foix del 1466 s'acaba la part principal de l'obra, només completada amb la llista dels llibres litúrgics del palau papal d'Avinyó el 1397 (ASV, Reg. Ven. 303/213) (773-779), i amb un fragment d'inventari no identificat (ASV Collet. 469 A) (781-791).

L'obra es corona amb set taules: d'autors i d'obres (793-925), d'incipits no identificats (927-928), d'obres en llengua vulgar (929-930), de biblioteques en les quals han estat identificats volums procedents de la Biblioteca Papal d'Avinyó o de Peníscola (931-971), dels volums, la identificació dels quals només és possible però no segura (971-973) i dels llibres del cardenal Pèire de Foix que no procedien de la biblioteca papal (974-975), d'antropònims i de topònims (977-1011); i de reproduccions fotogràfiques (1013-1015).

Prescindint ara de la manca de coherència entre el títol i el contingut de l'obra, és indubtable que l'aplec de catàlegs complets o de fragments o de llistes de llibres pertanyents a la Biblioteca Papal d'Avinyó i de Peníscola ha de rebre una cordial benvinguda; com també l'ha de rebre allò que sembla haver-se anat configurant com un fil conductor del treball, el de destacar la figura intel·lectual de Benet XIII, tal com diu Jacques Monfrin al final del seu *Avant-Propos*: «Nous avons, je l'espère, réussi à préciser le portrait intellectuel de Benoit XIII...» (XXXI), punt en el qual hom torna a insistir quan, en esbrinar la fesomia cultural de la biblioteca, en remarca la vivor (72-74), i la particular atenció als clàssics llatins (76-87). Crec que és de justícia subratllar el conjunt de notícies sobre altres llibres que no pertanyien a la biblioteca papal, aplegades en les pàgines 55-62, procedents de volums diversos de la sèrie *Regesta Avenionensia* de l'Arxiu Secret Vaticà.

Però no manquen detalls, amb els quals hom no pot estar d'acord: el primer és la insistència amb què hom parla, àdhuc en títols, de *Le transport d'Avignon à Peñíscola* (1409) (39), quan en realitat tal transport no existí, per la molt senzilla raó que l'any 1409 Benet XIII no tenia ni la més remota idea de Peníscola com a terme de les seves peregrinacions, ans tot fa suposar que Martí l'Humà l'admeté en els seus regnes i terres, a condició que s'estigués a Tarragona. L'estada a Peníscola només es plantejà després, i força després, de posat el problema successori per la mort de Martí l'Humà. N'hi havia prou amb haver pres al peu de la lletra el títol *Libri qui venerunt de Barcinona* (253) per haver-se adonat que Barcelona fou el primer destí, amb aturada potser llarga, dels llibres de la Biblioteca Papal que anys després farien cap a Peníscola.

Un altre detall és la manca de coherència dels mateixos autors a l'hora d'escriure les anotacions: i així, per posar-ne un cas, llegim a la pàgina 695, núm 478: «Item inventarium palacii domini nostri pape»; i en la nota al peu de pàgina relativa a la mateixa anotació: «Lorsqu'il s'agit de Peñíscola le terme employé est généralement *castrum*. Le mot *palatii* fait penser que l'inventaire concerne Avignon»; però resulta que a la pàgina 394, nota al núm. 140, línia 2 trobem: «Leonardus 'sardus' apparait à partir de 1415 comme *famulus coquine communis palatii domini nostri pape* (¿aquest 'palatii' del 1415 segueix essent el d'Avinyó?). Un altre detall es presenta en les transcripcions de noms de catalans, on n'hi ha per a tots els gustos, i de paraules catalanes, on el desconeixement ha arribat a provocar qualche transcripció inacceptable; així, per exemple, a la pàgina 382, núm. 72, línia 2, trobem la transcripció 'scogium', quan darrera seu hi ha el català 'estoig', i per tant, la transcripció correcta és 'stogium'. Una darrera interrogació: ¿per què, en parlar de la *Disputa de Tortosa* a la pàgina 682, núm. 387, hi ha referència a Franz Ehrle, a

Fritz Baer i a l'*Enc. Judaica* i en canvi no a l'edició completa del text a cura d'A. Pacios López?

Alguna almenys de les indicacions que acabem de fer segurament conté la resposta a l'observació del senyor acadèmic Jacques Monfrin quan referint-se al volum sisè d'aquest anuari es dol «que nos collègues aient pris la peine de refaire un travail» (XXXII) que ja s'hauria trobat enllestit, però que, amb plenes garanties, potser només es podia realitzar tenint més en compte la realitat catalana d'allò que de fet (dic 'de fet', perquè també estic segur que la bona voluntat no mancà) fou tinguda. Perquè el contacte amb la documentació elaborada a la cort papal de Peníscola -de la qual els catàlegs actualment a la Biblioteca de Catalunya, mss. 229, 233 i 235 (88-90), certament formen part- demostra que fou pensada en llengua catalana i escrita en un llatí, en el qual la presència del català és constant i ha d'ésser tinguda molt en compte.

Josep Perarnau

Jocelyn N. HILLGARTH, *Readers and Books in Majorca, 1229-1550* (Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes). I-II, París 1991, X + 1018 pp.

This exceptional work falls nicely into two volumes, with continuous pagination. The first (pp. 1-103) is a splendid and detailed introduction to the second (pp. 305-853, the catalogues of libraries proper, with detailed indexes at pp. 857-1018). It covers all that one needs to know in order to appreciate and evaluate the 916 book inventories edited by Professor Hillgarth: the economic and social background of Majorca, 1229-1550; the libraries of religious communities, of cathedral and parish churches, of private persons; professional and humanist collections in the period; Lullism in Majorca (reflecting Professor Hillgarth's lifelong interest in Lull); finally Majorca as an intellectual centre. A survey (pp. 277-278) of the wide range of archival and literary documents consulted by the author in Majorca itself, in Barcelona, Madrid, and the Abbey of Montserrat, is followed (pp. 278-303) by a rich, well-presented bibliography in Catalan, Spanish, English, French, German, Italian and Latin.

For an island that was only won back from the Muslims in 1229-1235 after more than three hundred years, Majorca was progressing intellectually and well by the end of the century, no doubt helped by the foundation of houses of Dominicans, Franciscans and other Orders in or around the city of Majorca, and by the presence there, perhaps from as early as 1232, of the first of the Dominican 'Studia arabica', in wick Hebrew as well as Arabic was studied. Possibly it was the stimulus of that school, or of what remained of it by 1264, that led Ramon Lull, later the greatest intellectual light of Majorca, to study Latin grammar and Arabic on the island.

Most of the inventories published by Professor Hillgarth, however, belong to the 14th and 15th centuries. The number of inventories for 'Institutional libraries' (Augustinians, Carmelites, Cistercians, Dominicans, Franciscans, the cathedral and parish libraries, the royal library) is relatively slight compared to the sweep of private libraries (jurists, notaries, doctors, merchants), wick occupy four times as much space (pp. 405-852).

Inevitably, to take only the manuscript books, legal volumes heavily outnumber those in any other single category, jurists (notaries included) being predominant among the private owners. But books of theology, whether highly professional or

popularizing manuals, were not far behind. It is fair to say that at no point in the three centuries represented in Professor Hillgarth's book, was Majorca out of touch with the intellectual currents of Europe. Most of these books were imported and only a very few were written locally, but it is clear that there was a very lively and alert body of learned men on the island in those years, in Hebrew and Arabic as well as Latin and the vernacular. It is, for example, astonishing to see what a fine library of books in Hebrew the medical doctor Leo Mosconi possessed in 1375, and how all of these were snapped up by a dozen and more Jewish masters when the collection was auctioned some two years later (pp. 434-441), just as it is astonishing to find a quite localized manual such as the *Pars oculi sacerdotis* of the Englishman William of Pagula among the books (p. 311, n. 106) of the Carmelite monastery in 1441.

In a book such as this, indexes -and intelligent indexes at that- are essential. Here Professor Hillgarth has excelled himself. The first index is a marvel of names, occupations, ranks, persons, places, subjects, categories of works; and it is far from perfunctory, showing a considerable amount of thought in its cross-referencing and breadth of subject. Good as this is, the second index is almost better: all instances of the occurrence of every author and every work are readily, easily and accurately to hand, as I proved by some random testing (works in Hebrew and Arabic are in a separate index in Index III, and are by two Toronto colleagues of Hillgarth's).

An index of incipits (Index IV) winds up these excellent indexes. It is very comprehensive; but in spite of Professor Hillgarth's disclaimer, 'There are too few second folio incipits to be worth listing' (p. 1005), I regret the omission. There are enough to warrant one or two separate pages, and they are very interesting: thus the Carmelites tend to give the last line of the opening folio of a manuscript instead of the incipit of the second or some other folio, while the Charterhouse of Valldemossa gives the last line of the opening folio plus the incipit of the last page, and, notably, a sale of duplicates from the cathedral in 1301 lists the final words of each quire and/or the initial words of the quire.

Given that for all this wealth of Majorcan manuscripts few if any of these manuscripts are identifiable today, a list of 'second folios' (or better, in keeping with reality, of 'folio identifications') would be very helpful. And given that databases of incipits, explicits, colophons and the like are very much in the air these days, an eventual database of 'second folios' (or equivalents) is not impossible. But it will hardly ever be useful as an instrument if substantial repertories such as Professor Hillgarth's (or indeed the new series of English medieval inventories) fall, for one reason or another, to index 'second folios' without prejudice. Surely all of those Majorcan manuscripts cannot have disappeared without trace -a trace which may well be the 'second folio'?

Leonard E. Boyle, O. P.,
Prefecte de la Bibl. Apost. Vaticana

Ulrich HORST, *Autorität und Immunität des Papstes. Raphael de Pornassio und Julianus Tallada OP in der Auseinandersetzung mit dem Basler Konziliarismus* (Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes, 36), Paderborn-Munic, Ferdinand Schöningh 1991, XX i 120 pp.

En la primera meitat del segle XV es realitzà segurament un dels passos decisius de l'Edat Mitjana a la Moderna: el del desprestigi del nombre o del poble amb la

consegüent sobrevaloració de l'autoritat, cosa que equival al desplaçament cultural o doctrinal de la democràcia a l'autoritarisme. Aquest desplaçament es realitzaria en tots els plans de la vida, també, certament, en el camp de la vida de l'Església i en la reflexió entorn de la seva estructura jeràrquica.

En la trajectòria vital del cardenal barceloní Joan de Casanova i en les obres que ell escriví o que han circulat sota el seu nom tenim un cas claríssim de la dita evolució i el llibre que ens ocupa és un estudi de la darrera etapa, la constituïda per uns textos, en els quals és afirmada l'autoritat del papa de forma absoluta (dimensió que no ha d'ésser confosa amb la de la ,universalitat'; ,absoluta' es contraposa a ,condicionada' i tota la tradició anterior hi havia posada una condició: la d'estar en comunió amb l'Església, almenys amb la seva fe, extrem expressat amb la cèlebre frase: «...nisi [recordem que el ,nisi' és un condicional absolut] deprehendatur a fide devius...»); si no m'erro, doncs, la dita tesi terminal venia a dir: el papa és papa i manté tota la seva autoritat, de la qual de cap manera no pot ésser desposseït, fins i tot en el cas que no estigués en comunió amb l'Església, fins i tot en el cas que fos heretge. Els dits textos són *De potestate papae et concilii generalis*, i els que comencem amb els incipit: *In quodam tractatu, quem nuper edidi... i Quamvis, ut ait Ieronimus, in Epistola...*, textos, i sobretot el primer, que l'any 1968 l'autor en un article dedicat al tema atribuïa a Raphael de Pornaxio [article que no he sabut veure entre els estudis sobre la qüestió publicats entre el 1966 i el 1978, a les pàgines 10-11, car en aquest context només n'he reeixit a veure una referència en la nota 64 de la pàgina 16; fet davant el qual no puc deixar de manifestar la meua estranyesa], i que ara, sembla que com a conseqüència d'un estudi meu del 1978, l'atenció envers el qual (11-18) li agraeixo cordialment i sincerament, ja atribueix a Julià Tallada.

Els problemes comencen amb la recerca i la troballa d'autor legítim almenys per als textos esmentats, els quals havien anat precedits d'una consulta de Joan de Casanova a Raphael de Pornassio, d'una resposta d'aquest àmpliament utilitzada per a la redacció almenys del primer dels tres textos esmentats; però l'autor de la reelaboració de la resposta de Raphael de Pornassio fou només Joan de Casanova, només Julià Tallada, o tots dos? El professor Horst sembla inclinar-se per la segona possibilitat, tal com diu ben clar el subtítol de l'obra. Un altre punt és el del sentit de la reelaboració, en la qual un servidor vaig assenyalar un paràgraf en què aquesta donava un text clarament superior al paràgraf paral·lel de l'italià, cosa que Horst no nega, però afegeix, i aquest és un dels sentits principals del seu estudi, que l'anàlisi de tot el text permet d'arribar a conclusions oposades, cosa de la qual un servidor, per principi, no li'n negaré pas la possibilitat.

Perquè en aquesta recensió, que no és destinada a cap publicació especialitzada en història de la teologia o de la teoria política, un servidor no voldria entrar en problemes de fons, sinó només assenyalar un fet que, al meu pobre entendre, ho determina tot, fins a les darreres modificacions introduïdes per Casanova-Tallada en la resposta de Pornassio, i que no sols no he sabut veure valorada, sinó que no he sabut veure de cap manera ni esmentada en les pàgines del Prof. Horst. En tota aquesta història hi és projectada l'ombra allargadíssima de Peníscola, de Benet XIII.

Em referiré només a dos punts: la pàgina 23 resumeix una sèrie de decisions de l'autoritat superior en les eleccions de ministre provincial de la província dominicana d'Aragó, intervencions que començaren a Saragossa el 1419 i només s'acabaren el 1430, anys durant els quals el papa Martí V mantingué en el dit càrrec Julià Tallada per influx de Joan de Casanova, contra l'aragonès Sancho de Besarán. Confesso no tenir-ne cap prova documental, però també estic segur de no equivocar-me en donar per suposat que les dites intervencions són explicables per la situació dels darrers anys de Benet XIII i del Cisma d'Occident en les nostres terres i en particular dins

l'orde dominicà. L'aragonès Sancho de Besarán, no seria el candidat dels fidels incondicionals a Benet XIII? I així com, morta la cuca, mort el verí, tan bon punt com s'hagué acabat el 15 d'agost del 1429 la situació de Cisma fins i tot en el nucli irreductible de Peníscola (dins el qual no mancaren dominicans, fins als darrers moments), també s'acabà la intervenció papal en l'elecció de ministre de la província dominicana d'Aragó.

Però justament el grup irreductible de Peníscola s'havia pogut sostenir espiritualment inexpugnable perquè durant el temps de Benet XIII i en els anys de supervivència després de la seva mort (1423-1429) es mantingué fonamentat en la teoria de la supremacia incondicional del papa per damunt de tot (cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 614, núm. 4809); en aquest sentit, sense voler fer cap manifestació ni a favor ni en contra de l'autoria del text, crec que té tota la raó i fa diana el fragment del ms. 2504 de la Biblioteca Universitària de Salamanca copiat en la nota 46 de la pàgina 12. Per això, l'itinerari que féu esdevenir, tant si es tracta de Joan de Casanova com de Julià Tallada, «papalia iam defendens», fou quelcom més que un exercici de selecció de fragments i de frases. Hi havia en el fons del fons una petita o grossa tragèdia personal en la recerca i la formulació d'allò que era considerat la veritat, que havia obligat primer a apartar-se de les tesis papalistes de Benet XIII i a afirmar la necessitat absoluta de la comunió amb l'Església representada perquè concentrada en el Concili de Constança, i ara obligava a acostar-se a Eugeni IV i, qui sap, si a les tesis de Benet XIII. I en llegir les pàgines del segon capítol no he pogut deixar de preguntar-me (sense donar-hi resposta, per ara) si aquelles modificacions als textos de Raphael de Pomaxio no eren els darrers intents, encertats o no, de salvar les raons que els havien portat a Constança i a la comunió amb tota l'Església entorn del 1418. I en aquest context, sigui'm llegut d'insistir en un detall que ja vaig assenyalar en l'article del 1978, al qual el prof. Horst sembla no donar importància, i que, després d'allò que acabo de dir, té encara més significació: el fet que la pregunta, la qüestió, ve de Joan de Casanova, és ell qui està personalment capficat (i les línies anteriors el justifiquen plenament) en un problema que per a ell no és únicament de relació entre Eugeni IV i Basilea, ans sobretot de Benet XIII i Constança. I jo no acabo de veure per què un home que viu capficat per un gran problema no pugui merèixer tot el respecte d'Eugeni IV, per al qual, de més a més, podia, justament per la seva trajectòria, representar una bona raó de propaganda a favor de la seva posició davant Basilea, posició que havia arribat a ésser tan feble que, foragitat de Roma, es trobà a la Toscana abandonat de tots els cardenals, llevat d'un, Joan de Casanova.

L'aportació comparativa del prof. Horst entre textos de dos autors és, doncs, molt positiva i caldrà que sigui tinguda en compte en les futures recerques. Però el problema és molt més ampli i potser apassionant d'allò que les seves pàgines permeten d'endevinar.

Josep Perarnau

Ramon SIBIUDA, *El libre de les criatures*. Traducció i edició a cura de Jaume de PUIG I OLIVER (Textos filosòfics, 64), Barcelona, Edicions 62 1992, 559 pp.

Fa goig tenir a les mans aquesta traducció catalana de la part més pròpiament filosòfica -es tracta concretament del pròleg i dels capítols 1-122- del *Liber creaturarum* de Sibiuda. El mestre tolosà és efectivament després de Ramon Llull el pensador català medieval que més interès ha suscitat fora les nostres fronteres.

Aleshores, la publicació, ni que sigui parcial, de la seva obra única i capdal (tal com adverteix l'editor, el que Sibiuda diu en els capítols 1-122 constitueix una visió de l'home *de iure*, o sigui purament teòrica, que ha d'ésser contrastada amb l'altra, *de facto*, que hom troba en la part més directament teològica, inevitablement amputada) contribuirà tanmateix a desvetllar l'interès dels estudiosos de casa nostra envers una figura rellevant de la nostra tradició filosòfica, malauradament molt poc coneguda, per no dir oblidada.

La qualitat de la traducció té com a garantia la competència del traductor, segurament l'investigador que coneix més a fons i en tots els seus aspectes l'obra de Sibiuda. Aquesta competència es fa palesa en la introducció, de la qual cal dir, sense cap mena de reserva, que és un autèntic 'capolavoro'. Dades biogràfiques de l'autor, recepció de la seva obra, context històric i cultural en què se situa, temàtica central i trets característics del pensament antropològic que Sibiuda hi desenvolupa, tot delata la mà de l'especialista. En aquesta breu ressenya em limitaré només a cridar l'atenció del lector sobre dos punts.

Jaume de Puig defineix encertadament el planteig sibiudià com un radicalisme antropològic d'arrel clarament teològica. Sibiuda és un teòleg que, en força del seu propi intent, defensa la veritat de la fe amb l'ajuda del pensament, surt a l'encontre de la filosofia. El nucli central del seu intent és el de definir la situació i el fi de l'home en aquest món. La seva filosofia és aleshores metafísica i no física, però una metafísica en la qual l'home, lluny d'ésser, com en Aristòtil, una naturalesa entre les altres -entre les coses i els déus-, és una criatura per essència diferent de les altres, per tal com és la seva voluntat i, com a tal, llibertat, que «toca» Déu. Aquesta metafísica desemboca necessàriament en una ètica o especulació pràctica al servei de l'home: es tracta d'assenyalar-li el seu fi i de donar-li aquelles regles de conducta que l'hi encaminaran.

De Puig resol també satisfactòriament el problema difícil i complex del 'lul·lisme' de Sibiuda. Davant un corrent doctrinal lul·lista que s'havia implicat amb el radicalisme reformista de l'arnaldisme i que havia estat objecte de la persecució sistemàtica de l'inquisidor Nicolau Eimeric, Sibiuda manté el projecte lul·lià de penetració especulativa del contingut de la revelació cristiana, però rebutja l'instrumental lògico-ontològic, que Llull havia construït amb aquesta intenció, com renuncia també a aplicar a tot el camp del saber l'ús dels mètodes artístics lul·lians.

No em resta sinó felicitar ben cordialment el Dr. Jaume de Puig per la publicació d'aquest volum, que omple literalment un buit existent fins ara en la nostra literatura filosòfica. La menció que ell en fa en la nota editorial em mou a esperar-lo a posar mans a l'obra en la tasca complexa, que queda encara pendent i que, n'estic ben segur, només ell ara per ara és capaç de dur a bon terme: l'edició crítica del text llatí original del *Liber creaturarum*, una escomesa que coronaria definitivament els llargs anys de treball pacient i escrupulós, que ha esmerçat fins ara en els estudis sibiudians.

Eusebi Colomer

Francesc MASSIP I BONET, *La Festa d'Elx i els misteris medievals europeus*, Elx, Ajuntament 1991, 391 pp.

Si dins la història del teatre català medieval hi ha un tema objecte d'estudis realment intensius i rigorosos al llarg dels darrers anys, aquest ha estat el de la *Festa o Misteri d'Elx*. Hem passat així de la repetició dels tòpics al qüestionament científic

de pràcticament tots i cadascun dels aspectes que configuren aquesta celebració / representació, el prestigi de la qual s'ha estès —merescudament— arreu del món. En aquesta línia, doncs, de revisió de la festa teatral il·licitana, cal inserir l'estudi de l'investigador Francesc Massip, guardonat el 1990 amb el Premi Jaume I de l'Institut d'Estudis Catalans, i publicat l'any següent gràcies al concurs de l'Ajuntament d'Elx, de la Diputació d'Alacant i de l'alacantí Institut de Cultura Juan Gil Albert.

He parlat de l'existència de nombrosos estudis recents sobre el *Misteri*. Comporta això un perill indubtable: la redundància, adés en els plantejaments, adés en els resultats obtinguts. Doncs bé, cal indicar ja d'entrada que un dels principals mèrits d'aquest dens i extens estudi del professor Massip rau, precisament, en haver sabut trobar un enfocament específic, i haver-lo desenvolupat de forma coherent. En efecte, ha procedit l'autor a una sistemàtica contextualització dels diferents aspectes de la representació d'Elx dins el 'concert europeu'. Així, si a un dels capítols —per exemple— ens parla d'*Els components musicals del Misteri d'Elx en el context escenogràfic medieval*, un altre el dedicarà a *La maquinària aèria del Misteri d'Elx en el context escenotècnic medieval*; aquest esforç contextualitzador i comparatiu dominarà, doncs, el conjunt de l'obra: cinc dels vuit capítols, per a ésser exactes. Capítols dedicats a estudiar fonamentalment aspectes constitutius del fet teatral des del vessant de la materialitat de la seua representació: la música, la maquinària aèria, els efectes especials i el vestuari i l'atrezzo. Al seu costat, altres capítols fan una revisió històrica general així com —en especial— un ampli estudi de l'espai teatral durant l'Edat Mitjana i de l'evolució d'allò que és l'espai específic de la *Festa*. Una introducció que ens ofereix algunes de les possibles línies de recerca, així com una reflexió sobre els problemes que en deriven al voltant d'aquesta representació i un seleccionat *corpus* d'il·lustracions i croquis amb interessants aclariments, i una extensa bibliografia (que va prou més enllà dels límits estrictes del treball per tractar d'ésser fidel al caràcter general i comparatiu del mateix) completen el llibre de Francesc Massip.

És obvi que un estudi d'aquestes característiques, tan ambiciós, ha de presentar desigualtats. Desigualtats que neixen sobretot del diferent interès que li mereixen els diversos apartats que conformen no sols aquest estudi en concret, sinó un estudi 'ideal' —és a dir: molt més global— al voltant del món de la *Festa d'Elx*. Això darrer pot observar-se en l'absència dels capítols que haurien de dedicar-se al mateix text; l'edició crítica de la *Consueta* del 1709 (València, Generalitat 1986) feta per aquest mateix investigador no esgota ni de bon tros aquest possible estudi; com tampoc no el fan superflu els treballs de Lluís Quirante al respecte (per exemple, *Teatro asuncionista valenciano de los siglos XV y XVI*, València, Generalitat 1987). I és que sóc dels qui pensen que el text d'aquesta peça, 'encara' és susceptible de noves investigacions.

Potser la manca d'un estudi de les característiques esmentades sigui la causa del menor desenvolupament de capítols com el segon: *El naixement de la Festa en el context assumpcionista europeu*, mentre que potser el quart (*Aproximació a l'espai teatral durant l'Edat Mitjana*) ultrapassi els límits d'allò que hauria d'ésser una introducció a l'estudi de l'espai teatral específic d'Elx per esdevenir una apretada (excessivament apretada, tot cal dir-ho) síntesi tipològica, perfectament reemplaçable per una bona aproximació bibliogràfica.

Irreemplaçables són, tanmateix, els 'quadres' que clouen alguns dels capítols, com el dedicat a recopilar les parts musicals localitzables en el teatre medieval europeu, o els dedicats al vestuari, amb inclusió de les didascàlies corresponents. Aquests annexos no fan sinó palesar el rigor i el desig d'exhaustivitat descriptiva que anima tot el treball, fins a esdevenir un dels seus mèrits més rellevants, que s'hi

veu justament complementat per la contextualització abans al·ludida. Mèrits aquests que converteixen aquest acurat estudi en una eina imprescindible per a un millor coneixement de la riquíssima tradició teatral medieval catalana en general i del *Misteri d'Elx* en particular.

Josep Lluís Sirera

Lluís G. CONSTANS I SERRATS, *Diplomatari de Banyoles*. Volum V: *De l'any 1500 al 1699*, Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals 1992, 366 pp.

Els lectors d'aquest anuari ja coneixen tant els quatre volums anteriors de la present obra com la valoració que n'ha estat feta en les nostres pàgines (cf. ATCA, IX (1990), 373-375; X (1991), 396-397; XI (1992), 474-476). Les característiques ja conegudes segueixen en el volum que ens ocupa.

Tenim en el present llibre l'aplec de documents que van del 1500 al 1699 i que porten l'actual sèrie del núm. 1297 al 1684, prop, doncs, de quatre-cents, la major part dels quals són només resumits en regest. I com que pràcticament les dates extremes coincideixen amb els segles XVI i XVII, trobem en aquesta documentació allò que els segles del Renaixement, de la Contrareforma i esdeveniments tan importants com la Guerra de Separació representaren en una vila que per raons diverses (la proximitat a França, el protagonisme de l'abat de Banyoles, Francesc de Montpalau, en la política d'oferiment de la sobirania de Catalunya al rei de França) fou particularment afectada per la dita guerra. Són especialment interessants per al coneixement de la vida col·lectiva de la vila temes com la concòrdia sobre la insaculació per a l'elecció de càrrecs (88/1379), sobre les limitacions de pesca a l'estany (92/1384), estany que Carles II establí a l'abat del monestir (293/1634) i aquest a la vila el 1685 (297-309), establiments la vàlua jurídica dels quals, si no m'erro, ha estat recentment reconeguda (cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 407, núm. 4052). Trobem ací transcrita l'acta de reducció de mides, pesos i mesures realitzada el 1592 (118-121/1410; cf. ATCA, XI (1992), 497-498, núm. 7048); i una sèrie de documents entorn del privilegi d'encunyar menuts (130/1421; 150/1433, etc.). Assenyalem les *Ordinacions* de la vida pública donades per l'abat Malla (329-335/1664). Les repercussions de la Guerra dels Segadors són particularment abundoses des de la pàgina 193/1493, i sobretot des de la 204/1507.

En realitat, globalment considerada, és tota la vida de la població durant aquells dos segles la que passa per aquestes pàgines, des de dades demogràfiques (el 1598 tenia entorn de tres-cents cinquanta famílies (128/1418), quan un segle abans, en el *Fogatge* del 1497, el nombre de caps de casa no passava de cent noranta-dos; la població, doncs, havia augmentat d'un 35% o el fogatge prescindia del 35% de població, de la qual el fisc no podia esperar res). Des del nostre punt de vista, són particularment interessants les notícies sobre ensenyament, tema en el qual consta que el 1540 era fundada una causa pia per a impartir ensenyament de cant en el monestir, del qual s'havien de plevir gratuïtament quatre escolars (57-59; el 1562 figura un mestre de cant: 77/1364; el 1603 era fundat el benifet d'organista: 155/1437); el 1559 era assegurada, fins i tot mitjançant butlla papal, el paga del mestre de gramàtica (l·latina) (73/1358); finalment, el 1690 era el Consell Municipal de Banyoles el qui establia «estudi y ensenyança a la vila de llegir, escriure y comptes» (336/1665). També hi ha notícies d'estudiants en universitats: a Alcalá de Henares (59/1344); a Barcelona (112/1400) o a Girona, en el Col·legi d'En Querol, ja convertit en Seminari el 1599 (135/1423). També trobem notícies relatives al col·legi de l'orde

benedictí en l'Estudi General de Lleida (146/1430; 181/1485). Sabem que els llibres de l'abat Mansilla no foren venuts a subasta ans integrats a la llibreria del monestir (204/1506). Un altre punt interessant és constatar la progressiva substitució dels llibres manuscrits damunt pergami pels estampats damunt paper en successius inventaris (34, 44, 60, 59-62, 271). També sabem que una acció bèl·lica durant la Guerra del 1640 destruï l'arxiu del monestir (286/1621), encara que quelcom se'n salvà (289/1627).

El moment de la Contrareforma és assenyalat amb notícies com la de l'acusació d'heretgia contra el bisbe de Girona i l'abat de Banyoles (56/1341), el fet d'urgir l'obligació d'exposar la sagrada Escriptura i la doctrina cristiana (86/1378), la cessió de la capella de Sant Martíà primer a Caputxins i després a Servites (114/1403; 196/1496), l'organització o reorganització de confraries com la del Roser (122/1412), la dels sabaters, blanquers, etc. (131/1422); o la del ciri del jovent (263/1588). Potser pertanyen a la religiositat de la Contrareforma les manifestacions de la devoció a Sant Martíà (136-144), entre les quals destaca la processó a l'estany amb les seves despulles en temps de secada (236-242). Certament són pròpies de l'esperit religiós del Barroc les prescripcions mil·limetrades entorn la precedència en la processó de Corpus (85/1377; 160/1444). Aquest aspecte podria ésser completat amb la documentació relativa a la vida interna de la comunitat benedictina, però exposar-la ens allunyaria de l'interès general; assenyalem, però, aquella formulació de les obligacions de l'abat de Banyoles envers els monjos del monestir (124/1416).

Les mostres a les quals ens hem referit en els paràgrafs anteriors confirmen l'interès dels fets documentats en aquest volum. Dissortadament, però, allò que ha provocat la queixa del lector i crític en les recensions dels anteriors és plenament aplicable en el que tenim davant els ulls i per això ara ens limitarem a presentar mostra de faltes inacceptables trobades en les primeres pàgines del llibre. La primera és gairebé un insult car converteix els jurats de la vila en 'pirats' (18/1299/ línia penúltima); 20/1301/ línia 3 del text: quampiam < quamdam; 21/1303/ línia penúltima: onerati existat < onerata existat (dicta universitas); 22/1304/ línia 8 del text: multo tempora < multo tempore; línia 15: obtientes < obtinentes; línia darrera: inpunciarum < in presenciarum; la pàgina 23 n'és particularment abundosa: línia 4: flacientes < facientes; 8: quocieris < quociens; 12: repertur < repertus; 16-17: de que donacione < de qua donacione; 17: inscripto < sub|scripto; 22: autemrotundam < autem rotundam; 23 i 15: tales < talos; 28: eniungentur < iniungentur; línia penúltima: errit < erit. Pàgina 25/1306/14: di < dit. La pàgina 26 torna a proporcionar bona collita: línia 4: quc < quo; la línia cinquena es fa honor a ella mateixa amb cinc faltes: solvi < soliti; quodtamen < quod tamen; ad usu < ab usu; ni < in; abbacidem < abbaialem; 7: redentis < sedentis; 11: tritulum < titulum; 4 final: cetoris < ceteris. No crec que calgui continuar, ja que allargaríem la llista de forma interminable. I no cal dir que, com en les ocasions anteriors, hom està obligat a preguntar-se si és lícit d'esmerçar cabals públics en la publicació d'una obra que és impresentable justament en aquells ambients als quals hauria d'anar destinada i en els quals hauria d'ésser benvinguda. I no ho és. Caldria que els responsables d'aquesta edició donessin la cara i responguessin de l'ús que en aquest cas han fet dels diners públics. La manca de validesa científica de l'edició és tan absoluta, que passa a ésser un problema ètic, entre d'altres raons perquè és un desprestigi per a la cultura catalana.

Josep Perarnau

Josep AMENGUAL I BATLE, *Llengua i catecisme a Mallorca: entre la pastoral i la política*. Premi Josep Sanabre 1984. Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics 1991 [1992], 269 pp.

[Precisions a la recensió publicada en aquestes pàgines d'ATCA, XI (1992), 488-489. Nota de l'editor].

«Quan hom acaba la lectura atenta de les 269 pàgines d'aquest llibre...». Així comença la recensió del prof. Joan Bada i Elias de l'obra que hem indicat en l'encapçalament d'aquest comentari. Amb aquestes pàgines no pretenc entaular un debat, sinó completar l'atenta lectura, de la qual el Dr. Bada va donar compte en el volum anterior d'aquest anuari.

Quant al títol, que el Dr. Bada troba incomplet, tant al principi com a l'acaball de la recensió, voldria insinuar que no és necessari que ho digui tot. Tampoc he volgut indicar-hi allò que demana l'autor de la recensió. Basta recórrer a la pàgina 7, *Taula general*, i hom se'n tem quan comença allò que és l'objecte principal de la recerca, que és el postconcili tridentí.

Pel que fa a la ulterior elaboració de la matèria, cert que hi ha molt a fer. El recensionador indica que hagués pogut resseguir les fonts arxivístiques. D'acord. No hi manquen referències. Segueix: «Una anàlisi de les visites pastorals possiblement hagués aportat dades fiables, qui sap si fins i tot una certa aproximació estadística». Clar, per això el cap. III, a p. 74, comença amb l'epígraf *1. Les visites pastorals posttridentines*, de les quals a les notes en don dotzenes de referències. Altres visites pastorals han estat mirades, sense gran sort. La major part d'aquesta documentació s'ha d'estudiar. Però cal no oblidar que he estudiat noticiaris manuscrits i impresos, degudament ressenyats, crònics, el *Cançoner* del P. Rafael Ginard-Bauçà, que he recollit alguna glossa per via oral, que he emprat nombroses històries locals, compostes sobre els arxius parroquials i municipals (just de Pere Xamena i Ramon Rosselló Vaquer en trobareu deu citades, afegiu J. Rul-lan, Gaspar Munar, Bartomeu Font Obrador, etc.), he citat per primera vegada molts edictes generals dels bisbes o dels governadors eclesiàstics, els poemes de Maria A. Salvà, els certàmens de Monti-Sió, així com la seva història; no hi manquen les històries dels instituts religiosos mallorquins, gairebé tots lligats a la catequesi, com tampoc manquen referències als cercles d'obres del s. XIX, etc. Un capítol important és la història de la impremta, força detallada pel que fa a la natura del meu estudi. Tant és així, que he reproduït a les pàgines 134-135 el conveni de Gabriel Guasp amb la universitat de Mallorca, pel qual sabem que la impremta, que va arribar a ésser repetidament centenària, havia començat abans d'allò que suposaven els entesos.

Retornem al suggeriment que me fa el Dr. Bada, d'arribar a una aproximació estadística. Tot és possible. En conversa tinguda al despatx del recentment traspasat Josep M. Llompart, a l'Editorial Moll, amb Francesc de Borja Moll en ocasió de proposar-li l'edició del meu assaig, vaig quedar desil·lusionat, perquè quan li vaig preguntar si hi havia possibilitat de trobar dades sobre els tiratges dels catecismes, em digué que no hi havia res a fer. Posteriors indagacions han estat infructuoses. Un professional tindrà més sort.

Quant als sínodes, el Dr. Bada fa aquest retret: «Res es podria dir, si no fos que després ens diu que només parteix dels sínodes impresos (40), limitació molt discutible des del punt de vista investigador, malgrat les dificultats d'accés a alguns arxius eclesiàstics, entre ells certament el diocesà de Mallorca». Quant a aquesta observació, hi estaria d'acord si reflectís el que dic dins el context immediat. Allà explic perquè m'he limitat als sínodes impresos: ho he fet, perquè no en queden d'altres. Diguem-ho més precisament, fins avui ningú no té notícia d'altres sínodes,

fora dels impresos. Això ja era així fa més d'un segle, com ho justifica repetidament. Més encara, a la pàgina 42 ofereix el testimoni de l'antic arxiver diocesà, Dr. Llorenç Pérez (recentment traspasat), quant als sínodes del bisbe Diego de Arnedo, que «no s'estamparen o s'han perdut». I segueix immediatament el meu text: «Aquesta pèrdua explica com el present treball comença amb l'estudi dels sínodes del bisbe Joan Vich i Manrique». I afegesc que el bisbe Simó Bauçà, al sínode de 1611, ja «deixava en oblit els sínodes del bisbe Arnedo i els de l'Edat Mitjana» (p. 42). Ni a l'Arxiu Diocesà ni al Capitular ni a cap altre dels que he consultat he pogut trobar cap text sinodal no publicat, la qual cosa val per al sínode del bisbe Bernat Cotoner, del qual desconeixem els textos; però hi ha prou notícies per donar-lo per celebrat. Ara bé, ja Jaume Villanueva, com indic, parla d'aquest sínode començant amb un «también se dice...». No discutiré més aquest punt. Vagi dit que, a les pàgines que dedic a una «breu notícia dels sínodes» (42-48), per primera vegada hi ha una raonada justificació del número de sínodes postridentins celebrats a Mallorca.

Quant a la representació sinodal, malgrat sorprengui, he de mantenir que era reduïda i que molts sinodals eren d'extracció especial. Basta comparar els sis-cents preveres diocesans que hi havia a Mallorca a començament del segle XVII, amb els trenta-tres rectors de la Part Forana de Mallorca, i els cinc de Ciutat de Mallorca (cf. els fulls sense paginar, a l'inici del text i la llista a pàgina 349). Aquestes eren les parròquies existents a Mallorca fins al 1913. Els vicaris «in capite» no eren sinodals. Que era una extracció selectiva ho mostra la llista dels participants als sínodes del bisbe Pere d'Alagó, publicat el 1692 (fulls sense numerar), i ens trobem amb els Quint Saforteza, Serralta, Dameto, Descatllar, etc., llinatges que pertanyen encara ara a l'aristocràcia, i aleshores eren presents en el capítol de la Seu. El dret que atorgava representació sinodal devia ésser el que s'aplicava als altres bisbats; però això no lleva que la representació no fos reduïda i d'extracció especial. No vol dir que la majoria de preveres pogués expressar-se, ni tan sols indirectament, ni tampoc devien sentir-se representats. Amb una redundància, el que vull mostrar és que a tot arreu la representació era reduïda i ben poc representativa.

Tampoc puc trobar reflectit allò que diu el meu text a un altre passatge del Prof. Bada, que transcriu: «Malgrat tot, el que no es pot dir és que un text sigui "pròpiament sinodal... tot i que aquest bisbe no celebri cap sínode", en contradicció a l'afirmació anterior que "suplís d'alguna manera l'efecte legislatiu de tal assemblea" i que "han duit a l'engany, fent pensar que se tractava d'unes disposicions sinodals" (46).

Amb aquesta expressió em referesc a unes ordinations generals del bisbe fra Tomàs Rocamora, O. P., publicades el 1648, i citades, vora altres textos sinodals, per exemple, a l'esmentat sínode de 1691, publicat el 1692, pp. 159, 272, 273, 283.

El meu text complet no diu allò que l'autor de la recensió sembla que m'atribueix, al passatge que he transcrit. Vegeu el que vaig publicar, a les pàgines 74-75: «Per al nostre objectiu, ens interessa recordar les normes del bisbe Rocamora, de 1648, les quals, atesa la seva amplitud, foren considerades com a text pròpiament sinodal, com ja he assenyalat més amunt, tot i que aquest bisbe no celebrà cap sínode». L'expressió «foren considerades» és un indefinit, en tercera persona. Consider, tanmateix, que la meua afirmació es pot matisar. Vagi per fet.

Passant a les manques de context, que ha observat el Prof. Bada, he de reconèixer que hagués pogut enquadrar més la prohibició de certes processons, feta pel bisbe Juan Díaz de la Guerra. Cert que aquestes mesures entraven dins els esquemes de la Il·lustració. Això és cosa de manual. Però, en primer lloc, aquesta prohibició és secundària dins el meu objectiu. En segon terme, no he trobat, no dic que no hi hagi algun passatge que ho digui, però no he trobat la frase que manifesti que jo dic que la prohibició de les processons era una acció castellanitzadora, com

sembla atribuir-me l'esmentat autor, que escriu: «Atribuir a la voluntat castellanitzadora la prohibició o regulació de les processons de Setmana Santa». A la meua pàgina 146, hi ha escrit: «Terrassa torna a posar el contrapunt al bisbe, quan li recrimina haver retallat les processons de setmana santa, que ell considera populars i ensems educadores». Segueix el text de Terrassa, sense cap ulterior comentari meu.

Més raó té quan me recorda que hauria d'haver contextualitzat el catecisme de Fleury, des de l'angle gal·licano-regalista.

No m'estic d'acabar aquesta nota, sense advertir algunes errades al meu treball. A la pàgina 44, línia 3, allà on diu ,1599', ha de dir ,1589'. La mateixa correcció s'ha de fer a les línies 10, 13 i 17, on diu ,1398'.

Josep Amengual i Batle

Francesc AMORÓS I GONELL, *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLIII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1992, 264 pp.

L'objectiu d'aquesta publicació és la transcripció i edició crítica de les quaranta-dues cartes, que Joan Francesc Rossell, i el seu fill, Pere Joan, adreçaren al Consell de Cent de Barcelona des de Madrid, on el metge i polític barcelonès, aleshores síndic extraordinari del Cap i Casal, negociava la possibilitat que la ciutat encunyés moneda. D'aquestes cartes, conservades a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), sèrie XIV, volum 19, ja n'havien expressat la importància Pierre Vilar i Jaume Carrera i Pujal.

La transcripció acotada, i la introducció que la precedeix, mostren diferents perspectives d'anàlisi: biogràfica, històrica, literària, gramatical i lèxica, presentades en diferents graus d'aprofundiment.

Malgrat que l'Institut d'Estudis Catalans ha publicat el llibre l'any 1992, el treball original és molt anterior. L'any 1981, el seu autor el presentà al premi Nicolau d'Olwer, que guanyà, i d'ençà d'aquella data Francesc Amorós gairebé no ha modificat cap element de la introducció. Només ha afegit una petita presentació i el *Comentari Històric de l'Epistolari* (35-45). D'això en pateix l'estudi introductor, que perd coherència interna, i presenta reiteracions en alguns punts i, tanmateix, allò que és més greu, no té en compte els estudis sobre la Catalunya del segle XVII i sobre les mentalitats, que s'han publicat entre el 1981 i el 1991. Creiem que una breu actualització de la introducció hauria estat molt més profitosa per al lector i per al mateix estudi.

L'estudi introductor (15-80) s'inicia amb una anàlisi biogràfica, on és especificat el currículum acadèmic de J. F. Rossell, la seva activitat política i el seu entorn familiar. Dins aquest àmbit, l'autor dóna gran importància a la falsificació feta per J. F. Rossell d'un títol de Ciutadà Honrat de Barcelona, tot presentant-ho com una aportació dins el seu estudi. De fet, ja James Amelang n'havia parlat (*La formació de una classe dirigent: Barcelona 1490-1714*, Barcelona, Ariel 1986, 53-54). Potser també aquí una actualització permetria orientar el lector sobre aquest punt. Allò que fa deu anys fou, possiblement, una recerca paral·lela de resultats similars queda ara -presentat sense cap aclariment bibliogràfic- com un greu error que pot desorientar el lector.

Tot i les informacions que aporta aquest treball, hom troba a faltar, tant en l'*Estudi biogràfic* (21-17) com en el *Comentari històric de l'epistolari* (33-45), una anàlisi històrica aprofundida. J. F. Rossell no és presentat com a home del seu temps,

ni pertanyent a una generació de catalans que xocaren amb els interessos de la Monarquia Hispànica. Francesc Amorós cita, però no analitza ni socialment ni econòmicament, l'oposició que l'Audiència -tot representant els interessos d'alguns lletrats, rendistes i propietaris de censals- feia a la gestió de Rossell; cau en una certa innocència interpretativa (entendre el suborn -les 'estrenes'- al s. XVII com a pràctica política poc ortodoxa), o en algunes comparacions que sobren en una anàlisi històrica rigorosa (comparar la burocràcia de la Cort de Felip III de Castella amb la teranyina burocràtica estatal del segle XX).

L'autor es troba més còmode quan fa l'estudi lèxic, literari i gramatical del text. Francesc Amorós pretén estudiar i donar una mostra d'un tipus de català escrit que servia per a la relació oficial dins el complex administratiu i polític de Catalunya abans del Decret de Nova Planta, observant-hi, alhora, la introducció de castellanismes. L'autor compara el gènere epistolar de Joan Francesc Rossell amb el d'altres catalans dels segles XVI i XVII, com Estefania de Requesens o Antoni Agostí; analitza el tipus de lletra i fins i tot l'estructura interna de les cartes. Menys reeixit és l'intent d'analitzar els trets psicològics de J. F. Rossell. L'estudi introductori es tanca amb un *Comentari terminològic* de les cartes (61-65) i una anàlisi de diferents *Aspectes de gramàtica històrica* (67-71), on l'autor reflexiona sobre els castellanismes, els llatinismes i els hel-lenismes que apareixen en el text, i sobre algunes de les formes gramaticals presents en les cartes (terminacions verbals del present d'indicatiu, futur no aglutinat, formes de pronoms febles, etc...) i clou amb un significatiu «Rossell no es deixa influir gaire per la pressió estilística del castellà, com tampoc rebutja els elements populars, malgrat adreçar-se a un organisme oficial».

Francesc Amorós aporta, d'una banda, unes completes taules onomàstiques, toponímiques i temàtiques, referides tant a l'estudi introductori com a la transcripció, i, de l'altra, un glossari (229-234) del lèxic emprat per J. F. Rossell, on són ressenyats els castellanismes i els neologismes, que fins avui s'han entès posteriors a 1616-1617.

La segona part de la publicació és la transcripció de les quaranta-dues cartes i de quatre apèndixs documentals complementaris. La transcripció de cada document és precedida d'un breu regest, on es resumeix el text i n'és indicada la localització arxivística; i seguida d'un notable aparat de notes, on són indicades, per separat, tant les acotacions pròpies de la transcripció, com aclariments sobre personatges, institucions, fets històrics, així com precisions lexicals.

La transcripció és feta seguint les normes de l'Institut d'Estudis Catalans i els textos en castellà inclosos dins les cartes són transcrits sense accentuar.

Dins els coneixements històrics de la Catalunya del s. XVII, la transcripció de les cartes és més útil per a l'anàlisi de les relacions Barcelona-Monarquia Hispànica, que no pas per a l'estudi del problema central de la negociació que portà J. F. Rossell a fer el viatge a la Cort: els problemes monetaris del Principat. Sobre aquests, les cartes no aporten massa novetats, car ja havien estat fetes servir per Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, vol. II, Barcelona 1966, 342 i ss. D'altra banda, J. F. Rossell no aconseguí d'arrancar de la Cort cap privilegi per a encunyar moneda i, malgrat que el seu successor a la Cort -fra Franch- ho va aconseguir poc després, tot sembla indicar que el privilegi fou poc utilitzat pels catalans (encunyacions dels anys 1619, 1626 i 1630). Així, les cartes -tal com indica el subtítol del llibre: *Una crònica de la Cort de Felip III-* són més importants per a entendre els mecanismes d'apropament a la Cort i de negociació política que no pas per a estudiar el fons d'allò que es discuteix entre Barcelona i Felip III de Castella.

Així, la dinàmica de la Cort en un procés de negociació política és, al meu entendre, el centre d'aquestes cartes. La correspondència de J. F. Rossell és un mirall on apareixen diferents imatges. La més nítida és la de l'estratègia negociadora de

Barcelona, en general, i del seu síndic en particular, davant les dificultats burocràtiques de les negociacions (difícil accés als òrgans decisoris de la Monarquia Hispànica; lentitud i suposat desordre burocràtic; malfiança cap als ambaixadors catalans; manteniment de negociacions paral·leles sobre altres temes, com l'enderroc de castells de nobles acusats d'allotjar bandolers). Dificultats que fan exclamar a J. F. Rossell un significatiu «pretendre en aquesta cort és lo retrato de l'infern». Dificultats que no són alienes a la presència d'un sector contrari a l'encunyació de moneda, que s'estén de Catalunya fins a la Cort (Reial Consell-Virrei-Vicecanceller del Consell d'Aragó-Consell d'Hisenda). Dificultats, però, que fan que J. F. Rossell cerqui nous canals i vies per a superar-los. En aquest sentit, sembla emprar tant les pròpies rivalitats dins la Cort com els contactes amb alguns catalans ben situats a Madrid. Tanmateix, s'observa el paper fonamental dels confessors dels cortesans a l'hora d'influir en les entrevistes de J. F. Rossell amb diferents membres de l'administració. Les cartes són útils, també, per a saber el posicionament de diferents personatges de la Cort de Felip III de Castella vers els catalans.

Totes les dificultats que pateix J. F. Rossell cal entendre-les com un episodi més de les relacions entre Catalunya i la Monarquia Hispànica, que en aquells anys iniciaren una etapa de progressiva conflictivitat, que esclatà en forma de ruptura el 1640. Tot llegint les cartes, hom analitza com, malgrat els esforços dels catalans, les qüestions plantejades pel síndic de Barcelona no representen veritables problemes per a la Cort. Així, les dificultats burocràtiques amb què es troba J. F. Rossell ho són també pel paper marginal que Catalunya i Barcelona representen dins el conjunt de la Monarquia Hispànica.

Joan Francesc Rossell és clarividenc quan, observant l'escassa voluntat negociadora de la Monarquia, preveu, en un futur no molt llunyà, un notable increment de la pressió fiscal que la Monarquia Hispànica exercia sobre Catalunya. Potser és per això que no deixa mai de confiar en les institucions sobiranes del Principat. Per al síndic de Barcelona, seran les Corts el marc en què s'han de resoldre els conflictes generats entre Monarquia Hispànica i Principat. La pressió fiscal va ésser forta en els anys successius, i les Corts -davant la deserció reial- no pogueren tancar-se ni l'any 1626 ni el 1632. Aquests són dos graons dels molts que portaren a la ruptura del 1640. Joan Francesc Rossell, el 1617, en un exercici de prudència política, ja desaconsellava la ruptura. Trencar amb la Monarquia -deia- seria per a Catalunya com «escupir al cel».

Jordi Vidal i Pla

Joana ESCOBEDO, *Plecs poètics catalans del segle XVII de la Biblioteca de Catalunya*. Estudi i edició per [J. E.], Barcelona, Biblioteca de Catalunya 1988, CIV + 222 pp. de facsímils.

Aquest volum descriu i reproduïx en facsímil aquells plecs poètics escrits en català i publicats dins el segle XVII que conserva actualment la Biblioteca de Catalunya (s'hi afegeix en apèndix un text manuscrit relligat amb altres fulletons de la mateixa procedència). Recordem que els plecs poètics anteriors d'aquesta Biblioteca -en català i en castellà- ja havien estat editats per José Manuel Blecu (*Pliegos poéticos del s. XVI de la Biblioteca de Cataluña*, Madrid 1976). Quant als posteriors, em consta que l'autora del llibre, que és conservadora de la secció de Reserva impresa i de les Col·leccions especials de la mateixa biblioteca, està

inventariant i estudiant tots els que ens han pervingut del segle XVIII, naturalment molt més nombrosos.

L'edició facsimilar dels plecs poètics que tenen les biblioteques importants és sortosament un fet cada vegada més freqüent. Com també la de plecs guardats en biblioteques privades. No cal ponderar-ne la utilitat. Justament aquesta evident utilitat és la que ha portat de vegades a confegir amb aquests materials, precipitadament, llibres d'escassa dignitat tipogràfica. Però quan, com en el cas que ens ocupa, s'ha superat aquesta temptació i el resultat n'és un volum tan bellament editat, la satisfacció és doble.

L'estudi introductorí abraça un centenar de pàgines dedicades, fonamentalment, a la descripció meticulosa del contingut i de les característiques bibliogràfiques dels plecs. Hi ha, abans, una cenyida presentació del que és la col·lecció de fullets Bonsoms de la Biblioteca de Catalunya, així com la consideració d'alguns aspectes dels plecs poètics. Per un excés de pudor, em sembla, l'autora s'excusa de no allargar-se més explicant les característiques generals dels plecs solts donada la bibliografia existent sobre la qüestió. El lector potser hi trobarà a faltar, doncs, una síntesi de conjunt sobre el tema -en català no hi ha estudis monogràfics sobre els plecs solts en general-, que Joana Escobedo podia haver fet amb la màxima competència.

Amb tot, tan sols l'estudi detallat del contingut dels plecs ofereix molt més del que sembla a primer cop d'ull. És a les notes al peu, sobretot, que es reconeix l'esforç de l'autora per a situar autors, impressors, personatges, esdeveniments. En nota, també, Escobedo dóna una informació molt completa sobre altres fullets en prosa que tracten aspectes relacionats amb els plecs. Les oportunes remissions bibliogràfiques, en fi, proven que la recerca no s'ha orientat a l'exhibició erudita, sinó a facilitar modestament la tasca de futurs investigadors. Aquest és el sentit, encara, d'uns índexs completíssims (de plecs, d'autors, de primers versos, de tons, d'impressors, de llocs d'impressió, etc.) que enriqueixen el llibre.

Pocs retrets es poden fer a l'estudi de Joana Escobedo. Potser, per exemple, que la família Setanti (el poeta inclòs) es deia així, i no Setantí (p. XXI) -com es creia fins ara-, ja que així es desprèn de l'obligada escansió d'un vers de l'última estrofa del poema IV (p. 18); la qual cosa s'avindria, de passada, amb el probable origen italià del nom. Que 'novament' volia dir al segle XVIII 'recentment', 'per primera vegada' (el significat 'un altre cop' és un castellanisme semàntic, i em fa l'afecte que és amb aquest sentit que és interpretat en la p. XXII). Que la 'c' trencada de 'Mudança' ja apareix al títol del plec V (p. LXXV). O que els 'ecos' de l'ovillejo' manuscrit transcrit en apèndix també s'havien de puntuar (pp. LXXVII-LXXIX). Minúcies, pel que jo he vist. Ara: potser ni tan sols calia incloure el poema manuscrit: la raó d'estar inventariat -fins ara- entre els fullets Bonsoms no em sembla determinant per posar-l'hi. En canvi, trobo molt oportuna la transcripció de versos que podien oferir errors de lectura per culpa del mal estat de l'exemplar facsimilat, i molt plausible l'intent de reconstrucció dels passatges deteriorats.

Finalment, és clar, hi ha el 'corpus' dels textos poètics. I la sorpresa de descobrir algunes composicions amb autèntica ambició literària. El fet cert és que amb aquest llibre s'obren uns camins a la recerca que sens dubte seran fructífers. Però no ens poden fer oblidar que el primer fruit que haurien de suscitar és la publicació, per la mateixa autora i amb el mateix rigor, dels plecs poètics del segle XVIII -que sovint no són sinó reedicions de textos siscientistes-, començant potser pels de la mateixa Biblioteca de Catalunya.

Francisco PONS FUSTER, *Místicos, beatas y alumbrados. Ribera y la espiritualidad valenciana del s. XVII* (Estudios Universitarios, 49), València, Edicions Alfons el Magnànim 1991, 250 pp.

Ramon SALA, *L'afer Xaupí. Libertins i devots a Sant Llorenç de Cerdans 1730-1745* (Col·lecció Història, 3), Perpinyà, Llibres del Trabucaire 1990, 182 pp.

Vet-ací dos llibres ben diferents pels temes que tracten i pel mètode amb què han estat elaborats, els quals mereixerien sengles recensions. Si els acoblem sota un comentari únic és perquè voldríem subratllar un fet tal vegada ric de significació. Malgrat llurs pregones diferències, tenen en comú que són dues obres que exploren el món de l'espiritualitat -una espiritualitat ben tipificada en l'espai i en el temps- com a fenomen cultural i com a objecte normal de la valoració històrica. D'aquestes dues facetes no sabríem pas dir quina ens ha semblat més atractiva. Llur lectura ens fa adonar del buit que hi havia (i segueix havent-hi) a casa nostra en aquest camp.

No és pas aquest el moment de ponderar els estudis que hi ha hagut sobre mística i espiritualitat. Sobretot durant aquest segle, aparentment tan poc propici a les místiques no terrenals i a les espiritualitats no transcendents, han aparegut notabilíssims esforços, de síntesi i de detall, sobre aquest aspecte de la religiositat, que durant segles havia estat tractat des d'un angle unilateralment 'professional'. L'obra de l'abbé Henri Brémond a França, d'Ernesto Buonaiuti i de Raoul Manselli a Itàlia, de Pedro Sáinz Rodríguez i de Melquíades Andrés a l'Estat Espanyol, i el monumental *Dictionnaire de Spiritualité* en un radi d'acció més vast, donen testimoniatge de l'entrada d'aquesta temàtica en l'horitzó de les qüestions històriques i consagren la importància de l'anàlisi de les valors místiques i espirituals com a ingredients de la cultura de les persones i àdhuc de les masses. En un segle en què moltes místiques equivoques han fet la seva irrupció des de plataformes poderoses, amb les corresponents ensulsiades apocalíptiques, i en uns moments en què veiem créixer les místiques sectàries una mica arreu i amb resultats que a vegades acaben davant els tribunals de justícia civils, els estudis retrospectius sobre la mística i l'espiritualitat poden ajudar a comprendre aspectes del nostre temps, de la mateixa manera que les activitats místiques i sectàries hodiernes poden ajudar-nos a llegir amb uns ulls més documentats fenòmens semblants -i voldríem donar ací a la paraula 'semblants' una dilatadíssima elasticitat- d'altres èpoques, que potser només havien estat esguardats des de perspectives limitades.

* * *

L'obra de Francisco Pons és un conjunt d'estudis parcials i diacrònics sobre diversos episodis i personatges que tipifiquen l'espiritualitat valenciana del Barroc. Són sis petites monografies lligades entre elles pel fet que afecten esdeveniments i personatges d'un període històric relativament curt (1568-1685), és a dir, fets i personatges històricament contigus, si no estretament entrelligats. Potser el més gran mèrit d'aquests sis estudis és que aporten documents i idees capaces de modificar visions massa unilaterals dels fenòmens estudiats, amb un enriquiment copios de la panoràmica històrica del període esmentat.

En l'estudi dedicat al Patriarca Ribera, Pons subratlla amb autoritat que no se'l pot considerar ni un personatge obscurantista i intransigent en el tema dels moriscs, ni el perseguidor dels erasmistes valencians, ni un contrareformista ultramontà. Pons desvela aspectes molt positius en l'acció social i pastoral del Patriarca, sense amagar que la seva figura queda sempre tocada d'ambigüitat. Un aspecte revelador d'aquesta ambigüitat es posa de manifest en la relació que Ribera va mantenir amb místics, amb 'alumbrados', i amb beates valencianes d'anomenada, a part de la que

va cultivar amb fra Lluís de Granada. La conclusió de Pons és que, lluny d'encastellar-se en posicions ortodoxes dures, Ribera fou partidari de l'espiritualitat que fomentava l'accés dels laics a viure més intensament llur religiositat i àdhuc els obria el camí de les vivències místiques.

El segon estudi, que és la història d'una santificació frustrada, la de Francesc Jeroni Simó, demostra fins a quin punt aquests afers, aleshores com ara, podien sortir de l'esfera purament celestial i impregnar, amb accents de tota mena i polaritzant sentiments i passions reveladores de determinats 'partis-pris', la vida social i política d'una comunitat, per l'abast i el moviment de la polèmica suscitada.

El tercer és un estudi molt complet de la mística d'Antonio Sobrino, autor primer discutit i finalment desautoritzat per la Inquisició. Pons estableix les fonts de la seva doctrina amb exactitud, explicant el sentit d'algunes citacions obsessives, i el posa en contacte amb els corrents del Carmel teresià i la mística franciscana moderna. Com tants d'altres místics anteriors i posteriors, Sobrino escriu en llenguatge vulgar, la qual cosa vol dir que estava d'acord amb tots aquells que volien universalitzar i popularitzar l'accés als camins de la mística cristiana.

És particularment reeixit l'estudi dedicat a les beates valencianes. D'entrada, l'autor es pregunta per la relació que aquestes beates modernes tenien amb el moviment de les beguines medievals. Sense afany de voler intervenir, i encara menys de resoldre, la qüestió, creiem que es tracta d'una pregunta molt ben orientada, i que, al capdavall de l'estudi de Pons, pot obtenir un principi de resposta: beguines medievals i beates modernes persegueixen el mateix ideal de viure el cristianisme amb plenitud; si les beguines estan en contacte amb el món reformador mendicant i amb les idees de puresa i pobresa evangèliques, les beates s'incorporen als moviments espirituals i reformistes moderns, bo i perseguint la unió amb Déu a través dels camins i els mètodes ascètico-místics tradicionals en l'Església. L'estudi que fa Pons de l'extracció i la projecció social de les beates valencianes i de les causes socials que concorren al fenomen de llur eclosió, es podrien aplicar, *mutatis mutandis*, al món de les beguines medievals. Les observacions de Pons entorn d'aquest fenomen ajuden a comprendre també perquè en aquest segle vintè el beguinatge i la beateria han pràcticament desaparegut, i perquè la dona moderna cerca en d'altres camins la vivència d'una religiositat cristiana plena.

Del món de les beates, Pons accedeix a l'estudi d'alguns cercles precisos d'*'alumbrados'* valencians, que, després de les pàgines que hi dedica, resulten tipificats com a tals, i alhora diferenciats d'altres cercles hispànics semblants, sobre els quals s'abaté la Inquisició. En relació als *'alumbrados'* valencians tal com Pons els descriu, cal potser suscitar ara la pregunta de si la psicologia moderna no permet una explicació tipològica d'aquest tipus de desviació religiosa que consisteix a intercanviar, barrejar i mesclar, l'esfera d'un determinat esperit humà amb la realitat divina, en una mena de complex *'divinitzador'*, els passos del qual potser podrien ésser esbrinats amb rigor gràcies a la documentació que ha estat exhumada i estudiada.

Finalment, el volum de Pons es clou amb un estudi dedicat a Miguel de Molinos i a la seva relació amb l'espiritualitat valenciana. Posada la qüestió del molinosisme sobre el fons d'aquesta espiritualitat, la condemna del seu *'quietisme'* pren, segons Pons, una coloració fortament local. Valencians haurien estat els directors espirituals de Molinos, valencians alguns dels mestres de mística que va tractar dins i fora de la valenciana Escola de Crist. Per fer-ho curt, sembla que l'espiritualitat de Molinos podria ésser un fruit esponsorós de la vitalitat espiritual valenciana. Pons afirma amb contundència que aquesta espiritualitat no va tenir cap relació amb el quietisme de Molinos, el qual seria així una posició merament personal. Que després la reacció

antiquetista frapés cercles i persones que mai no havien tingut res a veure amb les teories de Molinos, és una altra qüestió, que obriria les portes de la història continuada de l'espiritualitat valenciana del segle XVIII: racionalisme, jansenisme, etc. Pons s'atura a la ratlla d'aquesta continuació, amb la qual cosa nosaltres som convidats a confessar que precisament els seus estudis orienten una futura interpretació dels corrents espirituals valencians més moderns sobre bases molt sòlides. Encara que no sempre s'ha basat en documentació arxivística inèdita, la lectura que Pons ha sabut fer de les seves fonts directes i indirectes ha aclarit una panoràmica que justament era afectada del mal de les simplificacions massa clares. La serietat de la investigació i la metodologia respectuosa amb els diversos aspectes del fenomen místico-espiritual s'han combinat per a donar un resultat que hom no pot dubtar a qualificar d'esplèndid i cridat a tenir repercussions pregones.

Si Pons ens deixa al llindar del segle XVIII, l'obra de Ramon Sala, amb la col·laboració de Jean-Paul Carcanade, ens hi introdueix de ple. Escrita per un historiador d'actituds col·lectives, que coneix bé el medi que descriu, aquesta obra és una incursió en una mena de gran drama rural de to religiós. Som molt lluny ara de l'ambient d'una gran ciutat, lluny fins i tot d'una jerarquia eclesiàstica amb àmplies responsabilitats. No hi ha, pròpiament parlant, una polèmica o un enfrontament entre 'llibertins' i 'devots' a la francesa a Sant Llorenç de Cerdans en plena divuitena centúria. El rector Xaupí no és un jansenista ni un quesnelista, com tampoc no és un molinosista, encara que hom li retregui, amb més o menys intel·ligència, aquestes filiacions. Allò que hi ha és un conflicte entre un rector que tot d'un cop intenta de transformar la seva parròquia en una mena de beateri i l'oposició d'un clan molt ben tipificat -amb influències conspícues dins la mateixa jerarquia eclesiàstica- que guanya la partida. El rector Xaupí és un clergue que es converteix entorn del 1730 i que, a partir d'aquell moment, intenta transformar la vida dels seus parroquians. Les recerques documentals i les agudes observacions de Ramon Sala permeten d'endevinar que la parròquia de Sant Llorenç era com tantes parròquies pirinenques del seu temps: fe tradicional, pràctica consuetudinària, un sub-món de principis, creences, tabús i terrors que entrava en composició més o menys feliç amb l'ortodòxia 'social'. La irrupció d'unes exigències rigoristes, una catequesi provocadora o, com a mínim, poc respectuosa amb les inèrcies i rutines acceptades, són a l'origen del conflicte en aquesta parròquia de l'Alt Vallespir. Ramon Sala dibuixa un quadre precís de les divisions sòcio-religioses i intenta de posar en relleu les mentalitats que s'encaren en el conflicte. En el curs del seu desplegament tot s'hi val, i una de les tasques més difícils de Ramon Sala és avaluar allò que hi ha de veritat, de versemblant i de falssemblant en els posicionaments d'uns i d'altres, en les declaracions, rectificacions i acaraments dels testimonis. Preval la impressió que, amb motiu d'un conflicte estrictament religiós -conflicte entre una manera convencional d'entendre la religió i una exigència d'autenticitat en la pràctica de la mateixa- es manifesten un seguit de comportaments, d'aliniaments i de complicitats que depassen, de molt, l'àmbit religiós, amb la qual cosa queda demostrada la força que la religió tenia en aquella societat com a instància cohesionadora. Aquesta força s'alça davant nostre amb tota la seva plenitud, quan hom constata que en la defensa dels diversos punts de vista hi intervenen molts expedients religiosament reprova-

bles.

Quants afers com aquest dormen en processos oblidats en el fons dels arxius? En totes les èpoques la vivència religiosa ha estat un element dinamitzador de les

relacions socials, la qual cosa apareix en les tensions intraeclesials, en els moviments de reforma, en la preeminència social successiva d'uns determinats ordes religiosos. La vida religiosa és extraordinàriament rica d'experiències conflictives a gran escala. El llibre de Ramon Sala, explorant amb paciència un conflicte aïllat, evoca un microcosmos que reproduceix en petit les mateixes pulsions que de vegades han afectat la vivència religiosa en tot el seu conjunt. I demostra que a escala d'una petita parròquia rural els ingredients dels grans drames col·lectius hi són amb tota la seva intensa vivor, sense que n'hi manqui cap ni un.

Jaume de Puig i Oliver

Tractar de nostra llengua catalana. Apologies setcentistes de l'idioma al Principat, a cura de Francesc FELIU, Sadurní MARTÍ, Francesc TEN i Josep VICENS (Biblioteca Universitària. Història de la llengua, 2), Vic i Girona, Eumo Editorial - Universitat de Girona -Estudis Universitaris de Vic 1992, 212 pp.

Enceta el volum una *Introducció* (9-37) deguda als editors, que és seguida d'un aplec de textos (39-202), el tret comú dels quals és fer apologia de la llengua catalana en uns moments en què el seu conreu, si més no en l'àmbit literari, és en un declivi notable. Finalment, hi trobem una guia bibliogràfica (203-207).

La introducció s'inicia amb un propòsit que no pot ésser més estimulant: «mirar amb nous ulls les concepcions sobre l'estat de la llengua en aquest període», «resituar» les idees que, al voltant de la qüestió de la llengua, provenen de la història de la literatura. En efecte, els autors assenyalen una discordança entre les interpretacions recents dels investigadors de la història general del període i la visió que fins ara ens havia fornit la història literària: els plantejaments d'uns i altres «no semblen pas lligar». Des de Josep M. Miquel i Vergés fins a Antoni Comas, passant per Jordi Rubió i Balaguer, la concepció segons la qual el conjunt d'apologies i defenses de la llengua és vist com un tot coherent quant a propòsits i perspectives, i segueix una línia que, partint del XVI, condueix cap a la Renaixença, cal, segons els autors, que sigui revisada en el sentit que es tracta de productes «pertanyents a èpoques ben diferents i que, en conseqüència, parteixen de perspectives i intencions diverses». Hi ha, doncs, diferències significatives en l'evolució: fins dins el segle XVIII mateix, no responen a uns mateixos estímuls ni pretenen idèntics objectius les apologies de principi de segle que les dels «homes de la Il·lustració i de l'academicisme barceloní» de fi de segle, posem per cas. Cal, a més, prendre en consideració unes diferències substancials entre el País Valencià i el Principat. Finalment, la Renaixença reutilitzaria algunes «de les intuïcions i dels treballs dels il·lustrats» però «sota una perspectiva totalment nova», i així, contràriament al que sostenien les concepcions provinents de la història literària, hi ha més un trencament que no pas una continuïtat.

Qüestions tan interessants com aquestes són, malauradament, només apuntades, i els autors convenen a deixar l'aprofundiment i l'establiment de conclusions més segures per a més endavant, per «quan es disposi d'edicions de tot el corpus d'apologies del XVIII». Amb tot, aquest seria, potser, l'apartat (9-15) més suggestiu del llibre. La resta de la introducció (*Les idees lingüístiques de les apologies*) fa una síntesi ordenada del contingut dels textos antologats, sota els epígrafs: *L'estat de la llengua*, *El lloc del català entre les llengües*, *Noblesa i mèrits de l'idioma* o qualitats extrínseques (*Extensió de l'idioma*, *La matèria circa quam*, *L'origen de la llengua*), *Les perfeccions de la llengua* o qualitats intrínseques (com és ara, la curtedat de l'idioma, la pronúncia o la semblança amb el llatí) i les *Lloances d'altra mena*.

El total de textos antologats és d'onze. Els descriu breument. Del *Sermó vulgarment anomenat del sereníssimo senyor don Jaume II*, d'Onofre Manescal, predicat el 1597 i publicat el 1602, es reproduïxen dos fragments: la dedicatòria *Al lector* i el capítol final, *Del llenguatge català*; del *Sumari, índex o epítome... títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*, d'Andreu Bosc, publicat el 1628, es reproduïxen alguns fragments del capítol onzè del llibre primer; el *Pròleg al lector*, de Josep Romeguera al seu *Ateneo de grandesa*, publicat el 1681; dos textos sencers de fra Agustí Eura: la *Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català* (entre 1725-1730, probablement) i un d'anomenat *Epílogo de poesies varies*, de datació incerta, però al voltant de la de confecció de l'anterior: «una bona part' de la *Dedicatòria a tot patrici benèvol* i el *Breu tractat de les llengües que des de l'antiguitat han usat los habitants del que vui és Principat de Catalunya*, que pertanyen a la *Gramàtica catalana*, de Josep Ullastre, «gestada en un llarg període de temps, de 1743 a 1762» i inèdita fins al 1980; alguns fragments de dos capítols del primer tom (1749) (*De les ciències de les llengües* i *De la llengua catalana*) de les *Instruccions per a l'ensenyança de minyons* de Baldiri Reixac; l'*Apologia de l'idioma català* sencera, d'Ignasi Ferreres, redactada probablement «entre els anys 1779 i 1780» i inèdita, com la d'Ullastre, fins als nostres dies; dos discursos d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, en castellà: el d'Antoni de Tudó (*Sobre la lengua catalana*, 1792) i el de Gabriel Casanova (*Oración congratulatoria...*, 1793); i, finalment, «els fragments més pròpiament apologetics» de la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*, de Josep Pau Ballot, publicada el 1815 (és a dir el *Prefaci*, el capítol dedicat a l'*Origen de la llengua catalana* i la *Satisfacció ingènua als compatriots*).

Cada text és precedit d'una breu introducció amb uns apunts biogràfics sobre l'autor, «un resum de continguts i un comentari general sobre la seva transmissió textual». Tots els textos han estat regularitzats ortogràficament segons les normes actuals. «Com es veu fàcilment», dels onze textos quatre no pertanyen al segle XVIII: (de fet, el d'Onofre Manescal és del XVI) i el darrer, del XIX. Els editors ho justifiquen dient que «hem preferit emmarcar els textos pròpiament setcentistes amb els seus precedents i els seus continuadors (...) per demostrar que aquest apologetisme no és pas un fenomen aïllat, que neix del no-res i s'extingeix al cap de poc temps, sinó que tenia unes fonts, i acabarà tenint uns epígons». En efecte, tothom s'ha mostrat d'acord darrerament a assenyalar que Josep Pau Ballot segueix les línies generals, i el to de les apologies del XVIII (rastre que podem detectar encara en una data tan avançada com 1841: al pròleg o manifest de Joaquim Rubió i Ors a la primera edició del seu *Lo Gaiter del Llobregat*). Quant a les fonts, en podien haver estat reproduïdes d'altres. Penso ara en Francesc Calça i el seu *De Catalonia*, o, més encara, en Gaspar Escolano i les seves *Dècades*, potser la font més utilitzada pel conjunt. Tanmateix, els fragments més utilitzats d'En Calça ja han estat reproduïts i traduïts en el primer títol de la mateixa col·lecció (August RAFANELL, *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*, 1991; vegeu la recensió de Narcís Garolera dins ATCA, XI (1992), 486-487), al qual em remeto, mentre que el segon no pertany a la delimitació territorial del present llibre. Potser hom hauria pogut reproduir un curt text apologetíc, on s'expressen lamentacions pel migrat conreu de la poesia en llengua catalana en termes que recorden Romeguera, i on són esmentats elogiosament els *Títols d'honor...* de Bosch, i la *Història de València* d'Escolano. Em refereixo al *Proemi* del «catedràtic de poesia» a la Universitat Literària de Girona, Narcís Julià, al seu *Parnàs català*, obra del 1703, editada per Albert Rossich el 1979 (cf. ATCA, I (1982), 313-315; el *Proemi* és a les pàgines 1-2). O fins un text tan curiós com *Les Muses Catalanes, en metàfora de mosses de soldada, supliquen entrar en lo congrés*

de la noble i sàvia Acadèmia de Barcelona (ms. 1183 de la Biblioteca Nacional de Catalunya, ff. 86-87), un poema en dotze octaves, on l'autor, Agustí Eura (com es pot veure, el més prolífic dels apologetes del català del XVIII), fa una crida a l'Acadèmia per tal que admeti i defensi el conreu de la literatura en català, lletres en altres temps tan glorioses i avui «pobres... vilipendiades..., oprimides..., despreciades..., difamades». Es tracta d'un text, conegut a través de les notícies que en donen Jordi Rubió i Balaguer i Antoni Comas, molt interessant en tant que fa una defensa abrangada de la literatura culta en llengua catalana, i alhora pressiona l'Acadèmia per tal que n'esdevingui el fogar que, òbviament, no era. Un text que, malgrat el seu innegable interès, és poc conegut. Amb tot, la tria és, amb les seves necessàries limitacions, tan legítima com qualsevol altra. I, pel que fa a la delimitació territorial, els editors anuncien que aviat apareixerà un nou títol en la col·lecció, que recollirà les apologies valencianes del set-cents, complement imprescindible del present volum.

Malgrat que tots els textos, excepció feta de la *Controvèrsia...* d'Agustí Eura, conservada en dos manuscrits i aquí editada sencera per primera vegada, i del *Sermó...* de Manescal, en edició del 1602, són a l'abast de la gent del gremi (i de qualsevol que hi estigui interessat) en edicions i facsímils confeccionats els darrers anys, el recull, atès que va dirigit als estudiants i públic en general més que no pas a erudits i estudiosos, a compleix el seu propòsit: posar a l'abast, en un sol volum, «el corpus principal de les apologies setcentistes que es redacten al Principat», resolent la feina de la tria dels fragments més significatius dins d'obres d'abast més general, reduint la distància amb el lector actual a través de la modernització gràfica dels textos, i facilitant-ne la localització de les referències internes, mitjançant la numeració dels paràgrafs, treballa prou pràctica. Aquestes són les seves virtuts més patents, d'ordre pràctic, «tenint en compte el caràcter d'aquesta col·lecció».

Voldria, però, fer una remarca quant als criteris de regularització que han estat aplicats. Els editors transcriuen «amb' (passim), «riure' i «veure' (58), «ja' (66), «propietat' i «propi' (passim), entre les que m'he entretingut a localitzar, allà on l'original fa «ab', «rürer', «vèurer', «ya', «propietat' i «propi' (la forma «ordre' a l'hora de transcriure l'original «orde' -p. 83-, però ha d'ésser considerada un error). Em consta que les normes de transcripció que els autors han adoptat responen a un criteri, potser discutible, però ben fonamentat. Sabem que, en fer-ho, segueixen «els criteris que s'han establert per a aquesta col·lecció». Ara bé, enlloc del llibre no es concreta quins són. I és aquí on el lector troba a faltar una nota preliminar, un paràgraf a la *Introducció*, un lloc qualsevol on es facin constar aquells criteris i, més encara, es dreci una llista de casos com els que he esmentat (la «Nota dels editors' al respecte, a la pàgina 6 del primer volum de la col·lecció és excessivament general com per donar compte d'intervencions textuales com les que aquí es duen a terme). Sobretot quan en comparar el primer volum de la col·lecció amb el nostre no s'hi troba una correspondència estricta de criteris, ja que August Rafanell transcriu sempre «ab' i «propi', per exemple.

Per acabar, no podria escamotejar algunes mancances, secundàries si es vol, però que haurien estat de bon resoldre en el seu moment, fet que oferiria un producte més rodó i rigorós, de cara al lector. Per una banda, i atès el tipus de lector, al qual es dirigeix el volum, crec que les anotacions de comprensió lectora són escasses. N'hi ha, naturalment, però en manquen encara moltes: identificació d'autors, d'obres, aclariments d'al·lusions més o menys boiroses, de passatges poc entenedors, etc. En qualsevol cas, la seva distribució no és uniforme: n'abunden a la *Controvèrsia...*, però són escasses a la resta de textos.

La circumstància d'estar treballant en la poesia d'Agustí Eura m'ha permès de detectar algunes afirmacions biobibliogràfiques dels textos introductoris relatius a aquest autor que són errades, en part pel fet de seguir dades biogràfiques falses provinents de Josep Rafael Carreras i Bulbena (i divulgades per Antoni Comas) i pel desconeixement d'un article de Josep Massot i Muntaner (*Agustí Eura i la seva Descripció de la muntanya i santuari de Montserrat*, dins *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, II, a cura de Lola Badia i Josep Massot, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1986, 99-126 [cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 670, núm. 5004]), on és corregit l'equívoc de Carreras. En definitiva, el primer paràgraf de la pàgina 67 ha de dir: «Ramon Francesc Agustí Eura va néixer a Barcelona l'any 1684 i va ingressar a l'orde dels agustins l'any 1699. L'any 1732 passaria a ésser membre de l'Acadèmia de Barcelona (o ,Acadèmia sense nom', si es vol). En ésser creada el 1752 la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, apareix encara entre els membres fundadors. El 1738 havia estat nomenat bisbe d'Ourense, càrrec que va mantenir fins a la seva mort, l'any 1763». En el segon paràgraf de la mateixa pàgina trobem, sorprenentment, «sembla (!) que degué tenir també producció poètica de tema profà, que no ens ha pervingut», quan tant Jordi Rubió i Balaguer com Antoni Comas donen notícia d'unes versions catalanes d'epístoles amoroses ovidianes que li pertanyen. Més encara: en un dels llibres que apareixen a la bibliografia final, Comas va editar una d'aquestes *Horoides*. I no oblidem altres poemes més curts de caire circumstancial, com és ara l'esmentat més amunt.

Pel que fa al segon text d'Agustí Eura, intitulat aquí *Epílogo de poesies varies*, voldria desfer un equívoc que s'arrossega d'ençà de la primera transcripció, feta per Modest Prats, *Notes sobre la Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català*, dins «Els Marges», 2 (1974), 27-43. Només de llegir el primer paràgraf («Un epílogo de poesies varies, amic lector, te presento, fruit d'aquells ratos que em feria la professió de facultat més alta, temps que ocupen alguns en actes d'eutròpia [= eutrapèlia] i jo dedico a la sacra poesia», 106), haurem de convenir que el mot ,epílogo' apareix aquí, no com a sinònim de ,pròleg', i per tant incorrecte, tal com ja va fer notar Prats (*loc. cit.*, 35, nota 11), sinó en la seva accepció (un xic rebuscada, si es vol, però no infreqüent aleshores), de col·lecció, recopilació. De poesies, en aquest cas. És evident, doncs, que l'expressió «un epílogo de poesies varies» es refereix al conjunt de poesies que devien anar a continuació del text apologetic, el qual els servia d'introducció (i dic ,devien anar' perquè en el manuscrit que ens ha transmès l'*Apologia...* no hi figuren). El segon paràgraf no fa sinó confirmar-ho: Eura parla d',epilogar' els poemes, és a dir, de fer-ne un recull per ,provocar amb estes poesies a les catalanes muses' i alhora ,satisfer als amics que, volent llegir algunes d'estes poesies, no podia servir-los per no tenir-les». Molt probablement hem d'entendre que els ,amics' les coneixien i les hi demanaren, però com que devien ésser disperses, en féu un recull, un ,epílogo' tal com ell diu. Fixem-nos que fa ,epílogo de', no pas ,epílogo a'. Una altra cosa és el text en prosa que encapçalava aquest recull, editat aquí sencer, mena de resum, esborrany o redacció més rudimentària de la *Controvèrsia...*; i potser hauria estat més encertat de referir-s'hi com a *Pròleg a un Epílogo de poesies varies*. De fet, quan Antoni de Bastero, a l'índex del manuscrit, esmenta aquest text com a «Un pròleg o introducció a cert llibre de Poesias en català en què es parla de nostra llengua», potser no ,corregeix encertadament l'autor» com va pensar Prats, sinó que dóna un títol a un text que no en tenia, i on ,cert llibre' té el mateix valor que ,epílogo'.

Segurament no era aquest el lloc més adient per a entrar en qüestions tan poc sucoses. En demano excuses. I acabo. Quant a puntuació, caldria repassar alguns

fragments. N'esmento un que resulta poc comprensible amb la puntuació de l'edició i amb la qual es perd, penso, l'al·lusió metafòrica a Francesc Vicent Garcia. És al pròleg de Romeguera. Al meu entendre, hauria de fer: «Lo cigne de Castella, Lope de Vega, a l'agut hetxís amb què burlescà Tersicore se folgava en nostra llengua, aprengué amb la lira d'Apol·lo a cantar metros catalans...» (64). I ja que hi som, en l'última línia d'aquesta mateixa pàgina, l'expressió «se ceben» no és exactament «s'alimenten», sinó un equivalent del català «s'acarnissen», «es rabegen» («se ceben, cruels, fins en sa sang»). I, encara, que l'última paraula catalana d'aquest mateix text (66) ha d'ésser «cobri» (= cobreixi; l'increment «-eix» en la conjugació de «cobrir» és relativament recent), més que no pas «cobri»: altrament té lloc una seqüència temporal improbable.

I on diu «la *Nova art de Trobar* atribuïda a Francesc d'Olesa» (31, nota 48), ha de dir «...falsament atribuïda a...» (cf. Albert Rossich, *Francesc d'Olesa i la Nova art de Trobar*, dins «Miscel·lània Joan Fuster». *Estudis de llengua i literatura*, III, a cura d'Antoni Ferrando i Albert G. Hauf, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1991, 267-295). Finalment, la citació bibliogràfica, tant la de la guia del final del llibre com la de les notes al peu, hauria requerit d'una major sistematicitat i rigor.

Aquestes, i d'altres, lleus imperfeccions no treuen, però, cap mèrit al conjunt de l'obra ni afecten per res el seu caràcter eminentment utilitari. I no voldria acabar sense fer una referència a la guia bibliogràfica final, la qual, sense pretendre d'ésser exhaustiva, té la virtut d'ésser força completa pel que fa al tema de la llengua catalana al segle XVIII.

Pep Balsalobre

Ricard IBARRA I OLLÉ, *Valls a la segona meitat del segle XVIII segons el Reial Cadastre* (Estudis Vallencs, XXXI), Valls, Institut d'Estudis Vallencs 1991, 295 pp.

L'autor, que no fa molt de temps ja ens havia donat a conèixer un altre treball sobre Valls al segle XVIII: *El Diputat del comú i el Síndic Personer: dos càrrecs d'extracció popular a l'Ajuntament Borbònic. Mecànica d'elecció al Valls Setcentista* [cf. ATCA, X (1991), 532, núm. 6488], ens presenta ara, en aquesta publicació, la que fou el 1987 la seva tesi de llicenciatura, defensada en el Departament d'Història Moderna de la Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona. L'obra segueix la línia d'investigació, iniciada en aquell Departament ja fa alguns anys, d'explotar la informació fiscal que ens ofereixen les sèries de documentació cadastral per al segle XVIII, i aproximar-se així a un coneixement sòcio-polític minucios del Camp de Tarragona al Setcents. Malgrat allò que hom podria esperar del títol de l'obra, aquesta es limita a fer una anàlisi exhaustiva del Cadastre vallenc del 1790, i a comparar-ne les dades amb les que, referides al Cadastre del 1749 publicàvem el 1981 en el nostre *El Valls del segle XVIII i el comerciant d'aiguadents Anton Baldrich i Janer* (cf. ATCA, IV (1985), 547, núm. 2016).

El llibre, després d'explicar en la part introductòria la metodologia de l'anàlisi, s'estructura en dos grans apartats: en el primer (21-130), Ibarra estudia el marc urbà de la vila, la demografia, la distribució espacial de la població i la formació de sectors urbans; en el segon (131-236), analitza tots els aspectes econòmics que reflecteix el dit cadastre: l'agricultura, la ramaderia, la indústria i el comerç, per acabar i completar-ho amb un apèndix documental i un bon aplec bibliogràfic.

El nombre d'habitants de la vila de Valls en el segle XVIII la situava entre les vuit o deu poblacions més poblades del Principat. En començar el segle s'hi comptaven unes tres-mil cent persones, que vivien repartides en sis-centes cases, mentre que a darreries d'aquell mateix segle la població havia arribat a uns vuit-mil habitants, que residien en uns mil dos-cents cinquanta habitatges. Demogràficament podem considerar el segle XVIII de signe positiu per a la vila de Valls; això no obstant, diverses epidèmies, anys de crisi econòmica i certa inestabilitat social mitigaren allò que hauria estat encara un creixement més espectacular. Malgrat tot, el ritme d'immigració d'un contingent important de població jove, que anava a establir-se a Valls, no disminuiria al llarg de tot el segle.

R. Ibarra pomenoritzava l'estudi de la distribució urbana de la població, dividint la vila en zones o sectors d'acord amb un «criteri històric-cronològic que marqués les diferents etapes de formació de la vila fins arribar a l'època objecte de l'estudi» (27). Aquest criteri de divisió urbana, que pot ésser metodològicament tan bo com qualsevol altre, és més apropiat en comparacions evolutives a llarg termini, però és de doldre que en l'estudi urbà del 1790 que ens presenta no hagi emprat la divisió de la vila en els dotze barris que l'Ajuntament vallenc utilitzava en l'elecció dels càrrecs de Diputat del Comú i de Síndic Personer, i que l'autor ens documenta en l'apèndix. Ben segur que aquesta divisió s'ajustaria més a la realitat sòcio-espacial que era percebuda pels mateixos contemporanis. Pel que fa al nombre d'immobles cadastrats, determina un augment de cinquanta-una cases en comparació a les set-centes cinquanta-sis censades el 1748, encara que això impliqui, d'altra banda, un descens en la contribució fiscal de quasi mil vuit-cents rals, que només serien imputables a «un canvi en la taxa de pagament pels immobles» (117), segons l'autor, o bé caldria pensar que l'augment del nombre de cases és fruit de la partició i degradació d'immobles, que en el del 1748 eren considerats de qualitat contributiva superior.

El cadastre del 1790, per causa d'una menor fiabilitat documental i d'una més que probable ocultació fiscal, contempla en el conjunt del terme una disminució d'uns sis-cents vuitanta jornals de terres en comparació amb el del 1748. Malgrat això, en ambdós cadastres les extensions percentuals de les terres en conreu i de les no conreades es mantenen en els mateixos nivells. Sembla, doncs, que el procés d'expansió agrícola, i concretament pel que fa a l'especialització vitícola de la producció agrària, arriba al seu punt culminant en tombar la primera meitat de la centúria. El cadastre del 1790 confirma que els avenços o els retrocessos d'un o d'altre conreu no són més que conjunturals i que no afecten sensiblement l'estructura agrària implantada uns quants decennis abans.

Les terres dedicades l'any 1790 a la sembradura han disminuït en uns dos-cents jornals en referència a l'extensió de les «terres blanques» cadastrades l'any 1748. Per bé que el gra a darreries del segle XVIII continua essent un producte escàs en el Camp de Tarragona i la seva producció és encaminada totalment al consum local, una sensible millora en els rendiments de les collites («tal com ha estat constatat»), no podia ésser una de les causes que permeteren aquest retrocés? Tanmateix, entre el 1748 i el 1790, es pot apreciar una estabilització notable de les extensions de conreus, com és ara l'olivera, els garrofers, els avellaners i dels conreus en regadiu. En canvi, es detecta un augment de les terres ermes, no tant en funció d'una disminució de les terres en conreu, sinó per causa de considerar, en el cadastre del 1790, els roquerals com a erms. El bosc es troba en clar retrocés, si la seva extensió es compara amb la del 1748. Les roturacions en benefici d'una agricultura en expansió han reduït els alzinars vallencs en més de cent-vint jornals. Finalment, cal considerar la vinya com a cas apart. A mitjan segle, la vinya constituïa el 33% de

les terres del terme, percentatge al qual s'afegia un 2% de mallols. En el cadastre del 1790, R. Ibarra ha trobat que la vinya constitueix el 35% del terme. Es podria considerar una estabilització en les extensions d'aquest conreu, però en tot cas, tal com ens diu l'autor, aquesta estabilització no deixa d'ésser relativa, atès que la inexistència de mallols indica que a curt o a mig termini hi haurà un descens considerable en les extensions de la vinya. A darreries del segle, la vinya es comença de recuperar després de les crisis vinícoles dels anys vuitanta. En qualsevol cas, la inexistència de mallols ve a demostrar que les perspectives del mercat vitivinícola no són encara prou clares per al pagès que ha de renovar la seva vinya.

La ramaderia, la indústria i el comerç que permet de detectar el cadastre del 1790 segueixen també els mateixos trets generals que els ja observats el 1748.

La present publicació de Ricard Ibarra constitueix, abans que res, un bon model metodològic per a l'estudi d'altres cadastres o documentació de tipologia similar. Així mateix, es converteix ja en una obra de consulta obligada per a entendre la dinàmica socio-econòmica de la vila de Valls en el darrer decenni del segle XVIII.

Francesc Olivé i Ollé

FRANCISCO PÉREZ BAYER, *Por la libertad de la literatura española*. Transcripción: María del Carmen IRLES VICENTE. Estudio preliminar: Antonio MESTRE SANCHIS (Espejo de Clío, 4), Alacant, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert» i Diputació 1991, 600 pp.

Durant el segle XVIII, les «noves plantes» no es limitaren a les polítiques, amb les quals els anys 1707 i 1716 foren suprimides les sobiranes i les estructures polítiques corresponents dels regnes i terres de la corona Catalano-Aragonesa, ans s'estengueren a d'altres camps, com el de les universitats a Catalunya o el de l'Església en tot l'Estat Espanyol, duraren tot el segle i afectaren també algunes de les institucions de la corona de Castella en tant que podien fer ombra o posar límits a l'omnipotència del poder reial, tal com demostra el volum que ens ocupa.

La importància de les seves pàgines rau en el fet que d'alguna manera expliquen la decisió reial de suprimir els grans col·legis majors vinculats a les universitats de Salamanca, Valladolid i Alcalá de Henares, i, en aquest sentit, assenyalen un canvi d'època en la política del poder central en relació a les universitats en tot l'Estat Espanyol.

Aquest text és obra de Francesc Pérez Bayer i és estructurat com un díptic en el qual la primera cara, que descriu les intencions dels fundadors i de les autoritats que crearen o afavoriren els Col·legis universitaris tradicionals (41-244), és contraposada a la segona, en la qual són exposats i documentats els constants i sistemàtics abusos en els quals havien desembocat aquelles institucions per l'esperit de cos dels «col·legials», convertits en «Estat dins l'Estat» (247-587). Presentat a diverses autoritats subalternes, en darrera instància aquest text fou ofert directament a Carles III, el qual demanà un complement que assenyalés les normes concretes de reforma, intitulat *Para el nuevo arreglo de los Colegios Mayores y que no puedan coligarse entre sí ni con otros cuerpos* (27). Dues qualitats complementàries caracteritzen el text de Pérez Bayer: l'objectivitat i la constant i abundant aportació de proves documentals a favor de les successives afirmacions, informacions o acusacions del text, tal com diu el mateix autor: «añadiendo al pie de cada página la justificación de cuanto dijere sacada de documentos auténticos e ineluctables o de obras y escritos impresos y no impresos de los colegiales mismos...» (42).

Pel tema que tracta, aquest llibre no podria entrar en les nostres pàgines, car cap dels col·legis examinats no pertanyia als Països Catalans. La raó d'ocupar-nos-en rau en el fet d'ésser obra de Francesc Pérez Bayer, al qual ja dedicàrem algunes pàgines en el volum anterior d'aquest anuari (XI (1992), 396-432), figura que resulta més ben dibuixada en l'estudi preliminar d'Antoni Mestre, al qual ningú no pot negar d'ésser el màxim especialista, internacionalment reconegut, de la història cultural valenciano-catalana del segle XVIII per obra dels seus estudis centrats en la figura de Gregori Maians i Siscar i col·laboradors.

Si Antoni Mestre subratlla l'habilitat diplomàtica de Pérez Bayer (12), no deixa de recordar un judici menys lloable d'aquell personatge, fet per Gregori Maians, el d'adulador (13). De fet, en començar el regnat de Carles III, que l'havia conegut i apreciat els seus coneixements ja a Nàpols, una sèrie de circumstàncies haurien convertit Pérez Mayer en «figura clave en la política cultural del gobierno» (14), en «eje de los proyectos reformistas» i en «alma de la reforma de los colegios mayores» (15); de fet també, la decidida política de despotisme il·lustrat arribà a la conclusió que el redreç del baix nivell de les universitats i de la cultura del país exigia la reforma tant dels col·legis com de la Companyia de Jesús (21-22). D'aquesta manera, Mestre considera que és donada resposta a la pregunta que el 1958 formulava Vicente Palacio Atard sobre la relació entre expulsió dels jesuïtes i reforma dels col·legis (33), tema, aquest darrer, entorn el qual l'any 1765 Pérez havia demanat un memorial a Maians (24), que, segons que sembla, no s'atreví a fer arribar al rei.

Del text de Pérez se n'han conservades quatre còpies completes i una de parcial a la Reial Acadèmia de la Història. D'entre les completes, la de València, Biblioteca Universitària, és la que conté els darrers retocs i afegitons i era destinada a ésser conservada per la família Pérez Bayer (35), posteriorment oferta a la Universitat de València (37). Aquesta és la còpia a partir de la qual ha estat realitzada la present edició, per la qual cal felicitar tots els qui l'han feta possible.

Josep Perarnau